

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992

Hijzen, C.W.

Citation

Hijzen, C. W. (2016, November 16). *Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992*. Boom, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44272>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44272>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44272> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hijzen, Constant

Title: Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992

Issue Date: 2016-11-16

HOOFDSTUK 4

Een anachronisme. De maatschappij krijgt de veiligheidsdienst in het vizier, 1961-1968

INLEIDING

In de ochtend van 23 augustus 1963 kwam de leiding van de Binnenlandse Veiligheidsdienst bijeen op de President Kennedylaan 25 te Den Haag, destijds nog Stadhoudersplantsoen geheten. Gewoontegetrouw vergaderden de (afdelings) hoofden sinds de vroege jaren vijftig twee tot drie ochtenden in de week – niet alleen om het beleid van de dienst te stroomlijnen, maar ook om de afdelingshoofden, die net als hun medewerkers in streng gecompartmenteerde afdelingen werkten en die elkaar vooral beconcurrerden vanwege een chronisch tekort aan middelen, aan de organisatie te binden, om zo een bewustzijn van gemeenschappelijkheid aan te kweken. Daarbij kwamen alle denkbare lopende zaken ter sprake, variërend van de ontwikkelingen in Cuba en China en het belang dat aan de woorden van de CPN-voorman Paul de Groot moest worden toegekend tot en met de aanstelling van een stagiair en de vraag of de kaarten en dossiers uit de cartotheek een kleurtje moesten krijgen.¹ Deze ochtendvergaderingen zijn ‘Aurorabijeenkomsten’ gaan heten en waren begin jaren vijftig geïntroduceerd door Jacobus Smede Sinninghe Damsté, die Eindhoven per april 1961 was opgevolgd als diensthoofd.²

Een van de vaste agendapunten was het onderwerp ‘artikelen over de BVD’. Normaliter maakte het Auroragezelschap hier weinig woorden aan vuil, mede omdat de journalistieke aandacht voor de dienst beperkt was. Als er al artikelen verschenen die de BVD tot onderwerp hadden, dan had de dienst daar doorgaans zelf een hand in of betrof het uit communistische pennen gevloeide schotschriften. Maar nu, in de zomer van 1963, wees het hoofd van Afdeling B zijn collega’s op een ‘bijzonder onaangenaam’ artikel in *Socialistisch Perspectief*, een tijdschrift voor trotskistische sociaaldemocraten.³ Daarin werd niet alleen buitengewoon kritisch geschreven over de bemoeienis van de veiligheidsdienst met Surinamers, maar werden BVD’ers ook afgeserveerd als ‘snuffelaars, sleutelgatgluurders, brievenopeners en telefoontappers’.⁴

Zo’n felle oppositie tegen de veiligheidsdienst was uitzonderlijk en, sinds de oprichting van de Vaste Kamercommissie in 1952, voorbehouden geweest

aan de communistische pers en parlementsleden. De publicatie in *Socialistisch Perspectief* symboliseerde echter het overvloeien van BVD-kritiek vanuit het 'extremistische' naar het 'bonafide' domein: het waren weliswaar trotskisten, maar toch ook sociaaldemocraten. Volgens de dienstleiding ontwikkelde zich in de loop van de jaren zestig een heuse 'contra-instelling' bij de vaderlandse pers.⁵ Hetzelfde gold voor het parlement. Communisten kozen in dit huis van de democratie weliswaar de felste bewoordingen – BVD'ers waren 'onderwereldtypen' met een 'gestapomentaliteit' die 'chantage en dreiging' en 'laster en verdachtmakingen' nodig hadden om hun zin te krijgen⁶ –, maar geleidelijk aan was ook het confessionele, sociaaldemocratische en liberale volksdeel 'bedenkingen gaan koesteren tegen het optreden van deze dienst'.⁷

Dit proces kan niet los gezien worden van de bredere maatschappelijke en politieke veranderingen van de jaren zestig. Na de Cubacrisis verbeterden John F. Kennedy en Nikita Chroesjtsjov hun diplomatieke relaties.⁸ De dooi trad in in de Koude Oorlog en daardoor werd het minder waarschijnlijk dat op korte termijn een mondiaal militair en nucleair conflict zou uitbreken.⁹ Daarmee verdween ook langzamerhand het zwaarbeladen ideologisch vijanddenken dat de jaren vijftig gekenmerkt had en kwamen de binnenlandse veiligheidsontwikkelingen in een ander kader te staan.¹⁰ Onderwijl ontzuilde, ontkerkelijkte, verjongde en liberaliseerde de samenleving op het gebied van moraal en seksualiteit. Een protestgeneratie trad aan.¹¹ Die generatie bracht het jongeren- en studentenprotest tot wasdom, bijvoorbeeld in de vorm van de provobeweging.¹² Ook zorgde zij voor een verjonging van de bestaande politieke partijen, mede omdat de wederopbouwgeneratie van onder anderen Willem Drees en Louis Beel de actieve politiek in dezelfde periode verliet.¹³ Daarnaast ontstonden nieuwe partijen, zoals de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) in 1957 en D'66 in 1966.¹⁴ Deze jongeren traden in de loop van de jaren zestig, maar vooral vanaf halverwege de jaren zeventig ook toe tot de BVD-kaders. Zij waren in het algemeen hoger opgeleid en uitgesproken kritisch over bestaande gezagsstructuren en werkwijzen.¹⁵

Deze ontwikkelingen wierpen opnieuw de vraag op of de veiligheidsdienst in deze vorm wel paste in een rechtsstaat en democratie. Maar waar in de voorgaande periodes – met uitzondering van de parlementaire kritiekstorm tussen 1949 en 1952 – hoofdzakelijk werd gebakkeleid achter de schermen, verplaatste de strijd om de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst zich nu naar het publieke domein. Pers, parlement en allerlei maatschappelijke groeperingen openen de aanval op de dienst. Dat leidde tot een andere dynamiek en een ander soort veiligheidsdienst.

EXIT EINTHOVEN, ENTER SINNINGHE DAMSTÉ, 1961

Het was vooral Eindhoven's opvolger, Sinninghe Damsté, die op de toenemende externe bemoeienissen een antwoord moest verzinnen. In theorie kon hij de veiligheidsdienst ergens positioneren op een denkbeeldige lijn tussen twee extremen, met aan de ene kant een open, responsieve veiligheidsdienst en aan de andere kant een gesloten, immune en koersvaste organisatie. In de praktijk had de gesloten en onverzettelijke koers sinds 1912 de boventoon gevoerd, een traditie waarin ook Eindhoven zichzelf plaatste. Journalistieke, maatschappelijke en parlementaire aandacht was er sowieso nauwelijks: de veiligheidsdienst was een zaak van politiek en ambtenarij, aan welke Eindhoven maar weinig invloed gunde. Politiek en bestuur beschouwde hij eerder als facilitator van zijn ambities dan als gesprekspartner; zij waren nodig voor medewerking en waardering, maar eventuele bemoeienissen maakte hij vakkundig onklaar. Door zijn dienst op die manier autonoom en resistent te maken, kon hij zelf de vorm en de inhoud van het binnenlandse veiligheidswerk dicteren.

Dat de veiligheidsdienst zo op zichzelf teruggeworpen werd, betekende overigens niet dat rechteloosheid troef was. Eindhoven behield zich enkel het recht voor zélf te bepalen wat rechtsstatelijk was en wat niet.¹⁶ De burgerij en haar grondrechten speelden, ook voordat de maatschappij zich in de jaren zestig meer met de veiligheidsdienst zou gaan bemoeien, wel degelijk een rol in de besluitvorming van de dienstleiding. Eindhoven had bijvoorbeeld in 1956 de zogenoemde 'verjaringstabel' geïntroduceerd, mogelijk in reactie op Burgers vraag of dossiers 'eeuwig' groeiden of 'dat er ook verwijdering plaatsvond' (zie het vorige hoofdstuk). Het doel daarvan was 'tot een betere afweging van het algemeen tegen het individueel belang' te komen.¹⁷ Dit initiatief vond zijn oorsprong in enkele 'verkeerde interpretaties' en 'vergissingen' in gegevens die de BVD van de Politie Inlichtingendiensten had ontvangen, waardoor mogelijk onterecht enkele burgers uitgesloten waren van overheidsfuncties. Omdat de dienst niet de 'recherchecapaciteit' had om alle gegevens afkomstig van de politie te controleren, stelde de BVD een duidelijke instructie op aan de hand waarvan de politiediensten hun gegevens zouden moeten bijwerken.¹⁸ Om inzicht te krijgen in de manier waarop de BVD de rechten van het individu trachtte te verdisconteren in de eigen werkwijze, is het nuttig om de instructie te bespreken.

De instructie begon met de vraag wie nu eigenlijk als bedreiging voor de democratische rechtsorde en staatsveiligheid moest worden beschouwd. Of, zoals de BVD het uitdrukte, welke criteria voor 'onbetrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt' de dienst hanteerde. De BVD onderscheidde mensen (of personen in hun omgeving) met een 'actuele staatsgevaarlijkheid', 'potentiële staatsgevaarlijkheid' (bijvoorbeeld 'lidmaatschap van of sympathie voor de CPN') en 'risico's uit veiligheidsoogpunt' ('beroepsmisdadiger of morphinist'). Over die eerste en laatste groep ging de politie. Het BVD-werk draaide om de potentieel staatsgevaarlijke gevallen, en daarover moest de politie dus gegevens aanleveren. Po-

tentiële staatsgevaarlijkheid bleek uit 'activiteit, gezindheid en invloedssfeer'. Iemands 'activiteit' was feitelijk vast te stellen, want die bleek uit het lidmaatschap van een als extremistisch bestempelde organisatie. Maar soms was dat lidmaatschap niet vast te stellen. Dan moest worden 'afgegaan op feiten waaruit een potentieel staatsgevaarlijke gezindheid (c.q. invloedssfeer)' bleek.

Noch de 'activiteit', noch de 'gezindheid' bleek echter ondubbelzinnig vast te stellen, merkte de BVD door de jaren heen. Zelfs al stond vast dat iemand lid was van een 'neven- of mantelorganisatie der CPN', bijvoorbeeld van een van de bedrijfsbonden van de (communistische) Eenheidsvakcentrale, dan had dat vlak na de oorlog een andere betekenis dan halverwege de jaren vijftig. Bovendien bleek dat er talloze EVC-leden waren die géén 'communistische levensbeschouwing waren toegedaan'. Ook met 'abonnementen' gaf de veiligheidsdienst toe 'op glad ijs te zijn'. Zo kon iemand 'om geheel andere redenen dan uit sympathie voor het communisme' een abonnement hebben genomen op een bepaald 'periodiek'. Daarnaast was er het probleem van 'periodieke toezending om propagandistische redenen': de Eenheidsvakcentrale 'bewerkte' bijvoorbeeld ex-leden door hun de publicaties te blijven toezenden.

Was een systeem waarin 'met al deze mogelijkheden rekening werd gehouden' haalbaar? Praktisch gezien was dat voor de organisatielidmaatschappen onmogelijk. De overheid moest ofwel 'iedere EVC'er uitsluiten van Marine-opdrachten', wat in sommige gevallen te ver zou gaan, of de dienst zou 'naar ieder EVC-lid een uitgebreid onderzoek' moeten instellen, waarbij net zo goed 'onvolledige en niet volledig betrouwbare gegevens' zouden opduiken, om te 'bepalen: deze wel, gene niet'. Daarom was in de praktijk het eerste systeem ontstaan, waarbij naar iedereen onderzoek werd gedaan.¹⁹

Om uit rechtsstatelijk oogpunt desondanks rekening te kunnen houden met die graduele verschillen in staatsgevaarlijkheid, deelde de BVD de lidmaatschappen en abonnementen in 'lichte' en 'zware' gevallen in; in een bijgevoegde lijst plakte de dienst termijnen op van respectievelijk vier en acht jaar. Waarop die termijnen gebaseerd waren, wordt in het bronnenmateriaal niet duidelijk, maar ze hielden concreet in dat bijvoorbeeld pas acht jaar na beëindiging van het lidmaatschap van de CPN dit gegeven géén belemmering meer vormde voor het bekleden van een functie in overheidsdienst. Die termijn werd telkens teruggerekend vanaf 1 januari van elk kalenderjaar. Daarna mochten die gegevens de kring van de in het Koninklijk Besluit genoemde inlichtingendiensten niet meer verlaten (binnen de inlichtingengemeenschap zouden deze 'verouderde gegevens' in enkele uitzonderingsgevallen 'niet worden veronachtzaamd').²⁰

Hoewel de dienst uitging van de 'premissie dat het abonnement van communistische bladen wel een aanwijzing voor communistische sympathieën opleverde', was 'de band tussen abonné en beweging losser dan die tussen lid en beweging'. Daarom werden de abonnementen als 'licht' geval bestempeld. Ook andere 'mutaties', oftewel indirecte aanwijzingen van potentiële staatsgevaarlijkheid, zoals het ondertekenen van een CPN-kandidatenlijst voor gemeente-

raadsverkiezingen, deelname aan een Wereldjeugdfestival of een bezoek aan een 'filmvoorstelling van de Vereniging Nederland-USSR' vormden 'lichte' vergripen, die vaak op zichzelf 'te verwaarlozen' waren, maar 'gecombineerd' de BVD wel in staat stelden om zich 'een bepaald beeld' te vormen. Lezers van *De Waarheid* werden dus tot vier jaar na opzegging als staatsgevaarlijk beschouwd, bleek uit de toegevoegde verjaringstabel. Functionarissen van onder meer de Communistische Partij Nederland en haar mantelorganisaties, zoals het Algemeen Nederlands Jeugdverbond, de Algemene Bond voor Cultuur en de Eenheidsvakcentrale, waren daarentegen minimaal acht jaar lang gevaarlijk.²¹ Van sommige organisaties, zoals de Vereniging Nederland-USSR, werden functionarissen bestempeld als 'zware gevallen' en leden als 'lichte'. Op de eerste verjaringstabel, die per 1 januari 1956 van kracht werd, volgde pas in 1964 een herziene versie; in de jaren daarna werd de lijst ieder jaar geactualiseerd.²²

Eindhoven liet niet na om de '4- en 8-jaarregeling' nadrukkelijk te noemen in het bijzijn van ministers²³ en tijdens bijeenkomsten van de Vaste Kamercommissie, die hij de lijsten ook had toegestuurd, ongetwijfeld om daarmee te laten zien dat de BVD haar werk deed met de rechtsstaat in het vizier.²⁴ En toen minister Toxopeus in mei 1961 een voetbalvereniging koninklijke goedkeuring weigerde, mede omdat één der bestuursleden vóór september 1953 geabonneerd was geweest op *De Waarheid*, wees de BVD-leiding erop dat dit een 'verjaard gegeven' was en dus geschrapt diende te worden.²⁵

Ook in de betrekkingen met de politieverbindingen kwam de rechtsstaat expliciet aan de orde. Op 20 december 1960 spraken onder anderen Sinninghe Damsté, Crabbendam – die door Damsté was gevraagd om Afdeling B te verlaten en de betrekkingen met de politie te verbeteren –, Kuipers en Van den Heuvel²⁶ bijvoorbeeld namens de veiligheidsdienst met afgevaardigden van Gemeente- en Rijkspolitie en van de Koninklijke Marechaussee over 'een juist evenwicht tussen de belangen van de veiligheid van de Staat en de rechtszekerheid van het individu'. Een van de vragen was of de 'ID'en', de inlichtingendiensten bij de politie, hun gegevens wel voldoende beveiligden, vooral 'met het oog op de rechtszekerheid der burgerij'. De door de korpsen verzamelde en door de BVD verwerkte gegevens konden 'immers bijzonder onaangename consequenties met zich meebrengen'. De spreker citeerde Cees van den Heuvel 'op pagina 11 van het stencil 117 van de cursusdocumentatie' en wees erop dat 'een ieder die inlichtingen- en veiligheidswerk verrichtte erop bedacht moest zijn dat zijn werkzaamheden een noodzakelijk kwaad waren'. Als 'democraat' vond de spreker het 'afschuwelijk gegevens te verzamelen en te gebruiken over de politieke overtuiging der burgers'; hij gunde 'ieder zijn eigen politieke overtuiging'. 'Maar... het zou levensgevaarlijk zijn – juist voor onze democratie – als wij ons ervan weerhielden het wapen tegen diegenen, die als zij de kans krijgen ons in de rug zullen steken, te hanteren', zei hij.²⁷

Een derde en laatste illustratie van dit denken in rechtsstatelijke termen deed zich voor op zo'n zelfde bijeenkomst, nu op 27 juni 1961. De BVD en de politie-

verbindingen kwamen bijeen naar aanleiding van een vragenlijst die de BVD had rondgestuurd onder de Politie Inlichtingendiensten met als hoofdvraag hoe de politie inlichtingen verstrekke in het kader van de antecedentenonderzoeken. Uit de schriftelijke antwoorden bleek dat de politie dat meestal deed in de vorm van een mondeling advies. Andries Kuipers, die in 1967 hoofd-BVD zou worden, kon daar begrip voor opbrengen aangezien hiermee moeilijke vragen werden omzeild en de gegevens in veilige handen bleven, maar was hier desondanks op tegen. Deze manier van doen strookte niet met de louter adviserende taak van de BVD, die ook zo vaak in het parlement werd aangehaald. Hij bedoelde: de beslissing om iemand wel of niet in dienst te nemen, lag op het bordje van de 'afnemer' van het antecedentenonderzoek en diens verantwoordelijke minister, bij wie op deze manier ook geen 'leereffect' optrad; 'de werkgever moest leren aan wie onder welke omstandigheden beter geen werk kon worden gegeven'. De praktijk van mondelinge inlichtingenverstrekking herkende Kuipers uit de beginperiode van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, toen ook de neiging bestond

om de zaken niet schriftelijk af te doen; zowel omdat men toen niet precies wist waar de gegevens anders zouden belanden, maar ook als uiting van een gevoel van onzekerheid met daaruit voortvloeiend de neiging om verantwoordelijkheid te ontlopen. Pas later is de stelregel ingeburgerd: Wie wat meedeelt aan een ander moet daarvoor ook instaan.²⁸

Het schriftelijk 'verstrekken van de gegevens zelf' vond Kuipers daarom getuigen van een 'opener procedure, welke meer in een rechtsstaat paste'.²⁹

Het min of meer geïnternaliseerde denken in termen van de democratische rechtsstaat had een legitimerende én een bureaupolitieke functie. De dienst was er om de democratie te beschermen, dus moest hij zich bewust tonen van het grensgebied waarin het eigen optreden die democratie in gevaar bracht. In bureaupolitiek opzicht had Einthoven er bovendien baat bij dat politici en bestuurders zich geen zorgen maakten over het democratische gehalte van zijn dienst, want dan zouden zij zich er ook niet mee willen bemoeien. In de laatste bijeenkomst van de Vaste Kamercommissie voordat hij met pensioen ging, had Jaap Burger het woord tot minister Toxopeus gericht en gezegd dat er in zijn ogen 'geen democratisch land te vinden was waar een dergelijke openheid bestond van de veiligheidsdienst ten opzichte van het parlement'.³⁰ Graadmeter van het democratisch-rechtsstatelijke gehalte van de BVD was voor Burger het gegeven dat er in vergelijking met andere overheidsorganisaties over de Binnenlandse Veiligheidsdienst maar weinig klachten binnenkwamen bij de fractievoorzitters; het aantal waarbij de Binnenlandse Veiligheidsdienst bij nadere inspectie daadwerkelijk betrokken was, lag daarenboven nóg lager.³¹ Ook de coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten Kist die, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam toch stevig in aanvaring was gekomen met Einthoven, zei in zijn afscheidsrede tijdens Einthovens laatste bijeenkomst van

het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland dat hem voor zijn aantreden als coördinator 'van alle kanten waarschuwingen bereikten' dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'een typische machtsoverschrijder zou zijn', maar daarvan was hem niets gebleken. Het contact was 'uitstekend' geweest.³²

De woorden waren zoet, maar ze waren ook verhullend. Ze bedekten de talloze ruzies die Eindhoven met veel politici en ambtenaren had uitgevochten. Bovendien konden alleen de direct betrokken politici, bestuurders en ambtenaren zich hierover een mening vormen; de overige parlementsleden, journalisten en burgers konden van deze deliberaties over de beperkingen van de macht van de veiligheidsdienst geen kennis nemen, laat staan hun invloed erop uitoefenen. Juist daaraan ontstond aan het begin van de jaren zestig meer behoefte.

Sinninghe Damsté: nieuwe dreigingspercepties

Eindhoven smiet op 1 april 1961 op karakteristieke wijze de deur achter zich dicht,³³ na een ruzie met zijn beoogd opvolger Jacobus Smede Sinninghe Damsté.³⁴ In de ogen van de laatste moest die deur juist verder open. Damsté was een in 1902 te Huizum geboren jurist, die tot halverwege de Tweede Wereldoorlog advocaat was geweest op Soerabaja, toen in een Japans gevangenkamp belandde en in 1946 assistent-aanklager was geworden bij de Commissie Onderzoek Gedragingen van militairen aan het in Tokio gevestigde Internationale Militaire Tribunaal voor het Verre Oosten, de Aziatische tegenhanger van het Neurenbergtribunaal. In 1955 kwam Sinninghe Damsté als een van de vele Indische Nederlanders terecht bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst.³⁵ Hij was hiertoe echter speciaal aangezocht door Beel, die Damsté geschikt achtte om 'orde te stellen op administratief-bestuurlijke zaken'. Dat moest grotendeels achter Eindhoven rug gebeuren. Damsté zou zelfs 'interne operaties' moeten uitvoeren, met inschakeling van Eindhoven's secretaresse, waarover hij rechtstreeks aan Beel rapporteerde. 'Dan kon Eindhoven zich beperken tot zijn hobby's: operaties en communisme', had Beel daarbij opgemerkt.³⁶

De dreigingspercepties veranderden onder Damsté niet wezenlijk. Het communisme bleef de belangrijkste bedreiging van democratie en staat. Ook de bestaande andere linkse organisaties bleven onder de aandacht van de veiligheidsdienst staan, waaronder het trotskisme. Het trotskisme was in Nederland weliswaar een kleine beweging, maar in de ogen van de BVD vanwege de ideologie extremistisch. Een van de gevaren die volgens de BVD uitgingen van de trotskisten, was dat zij via 'intredepolitiek', dus door heimelijk lid te worden van bijvoorbeeld het Sociaal-Democratisch Centrum van de Partij van de Arbeid, probeerden om de sociaaldemocraten tot een trotskistische politieke agenda te manoeuvreren.³⁷

Daarnaast kreeg de BVD eind jaren vijftig lucht van contacten tussen de trotskisten Michel Raptis en Sal Santen en de Algerijnse onafhankelijkheidsbeweging *Front de Libération Nationale*. Raptis en Santen steunden de Algerijnen

materieel en financieel, en poogden zelfs miljoenen valse Franse francs in omloop te brengen om de Franse economie te destabiliseren. Zij werden in 1960 op aangeven van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die middels zijn agent Joop Zwart een goede inlichtingenpositie had, gearresteerd en veroordeeld.³⁸ Die veroordeling wakkerde de trotskistische strijdlust aan. Er waren protesten tegen het lange voorarrest van Raptis en Santen en tegen het politiegeweld bij een demonstratie op de Dam. Het protest richtte zich binnen de trotskistische beweging echter óók op de BVD, omdat bekend werd dat de dienst een belangrijke rol had gespeeld bij de arrestatie van Raptis en Santen. Volgens journalist en voormalig trotskist (tot 1971) Igor Cornelissen ontstond in de beweging het gevoel dat de veiligheidsdienst 'je maten onder vuur nam'.³⁹ De trotskisten waren zich dan ook bewust van de aandacht die de veiligheidsdienst aan hen schonk. Raptis' secretaresse zou bijvoorbeeld regelmatig gezien hebben 'dat twee mannen aan de overkant van de straat geposteerd stonden' en ze sprak er zelfs pesterig eentje aan om te zeggen hoe sneu ze het vond 'dat hij op zaterdag moest werken'.⁴⁰

Onder Sinninghe Damsté besteedde de dienst ook meer aandacht aan andere splintergroepjes en organisaties uit de pacifistische, anarchistische en links-socialistische beweging, die op zichzelf niet extremistisch waren, maar waarvan de 'politieke ligging nog niet vaststond'.⁴¹ Nu had de dienst daar altijd wel aandacht voor gehad, niet alleen om te weten te komen of de CPN deze probeerde in te lijven of te manipuleren, maar ook om aan de weet te komen of de Sovjet-Unie of China interesse toonde. Maar sinds de oprichting van de PSP was het niet-communistische, linkse activisme omvangrijker en slagvaardiger geworden en hadden clubjes als de Algemene Nederlandse Vredesactie en De Derde Weg 'zichzelf min of meer overleefd'.⁴²

De vraag was met wat voor soort middelen de dienst deze groepjes 'bestuudeerde'. Ze waren op zichzelf niet extremistisch, dus agentenoperaties zouden disproportioneel ingrijpend zijn. De dienst baseerde zich dan ook zo veel mogelijk op het lezen van open bronnen. In het geval van de PSP bijvoorbeeld leverde het lezen van *Bevrijding*, het tijdschrift voor PSP-leden, 'een behoorlijk inzicht in de doelstelling van de partij op'.⁴³ Rondom de oprichting van de PSP had de BVD-leiding aan minister Toxopeus laten weten dat zij 'noch in de doelstellingen, noch in de handelwijze van de PSP iets subversiefs' had aangetroffen.⁴⁴ In 1962 bevestigde de dienst nog eens dat hij na 'jarenlang zoeken geen geheime doelstellingen' had ontdekt.⁴⁵

Maar de BVD worstelde met de vraag of er niet toch meer aan de hand was. Nu de PSP twee Kamerzetels bij de verkiezingen van 1959 had veroverd en het aantal leden gestaag toenam, had deze partij ook de interesse van de Sovjet-Unie gewekt. Daarom wilde de dienstleiding weten of er van communistische inmenging sprake was. Werden PSP'ers door Sovjet-Russische inlichtingenfunctionarissen benaderd? Hoe succesvol was de CPN in het uitvoeren van de 'richtlijnen om PSP'ers terug te winnen', hoeveel CPN'ers waren reeds lid van de PSP?

Om antwoorden te vinden op dit soort vragen zou de veiligheidsdienst onder Sinninghe Damsté ook met meer grondige middelen zoals agentenoperaties inlichtingen gaan inwinnen over de RSP.⁴⁶

Dit was een 'delicate aangelegenheid', schreef Andries Kuipers, die als hoofd van Afdeling B in 1959 een lijst van niet-extremistische organisaties opstelde.⁴⁷ Operaties in deze kringen konden gemakkelijk 'stuklopen', en omdat de 'maatschappelijke rechtvaardiging van het gebruik van geheime middelen' moeilijk te leveren viel, zou de dienst zich moeten beperken tot 'enig voorzichtig uitgevoerd agentenwerk gecombineerd met een uitgebreide nasporing van de open bronnen'.⁴⁸ De politieverbindingen, die voor een groot deel het agentenwerk voor de BVD uitvoerden, kregen de opdracht om ook onderzoek te gaan doen naar 'de gevallen waar een zekere samenhang van communistische activiteit met die van bonafide groeperingen' bestond en naar de 'daartoe behorende personen'. Daarmee doelde de veiligheidsdienst onder meer op de (kerkelijke) vredesbeweging, waarvan groepen als Kerk en Vrede ook deel uitmaakten, maar ook de Vlam-groep, vrijdenkersverenigingen en het Nederlandse Syndicalistische Vakverbond. Die lijst werd ieder jaar geactualiseerd en door Sinninghe Damsté ondertekend.⁴⁹

De consolidator van de dienst

Waar de dreigingspercepties onder Sinninghe Damsté dus goeddeels hetzelfde bleven, wilde hij qua organisatie en legitimiteit wél een ander pad inslaan. Hij zag voor zichzelf de taak weggelegd om de BVD in rustiger vaarwater te brengen. De dienst was nu immers wel opgebouwd: de BVD beschikte over een jaarlijks budget van 7,8 miljoen gulden, een medewerkersbestand van om en nabij de 590 medewerkers⁵⁰ en (eind 1961) een goede inlichtingenpositie in de communistische organisaties: 179 draai- en opbouwagenten in de Communistische Partij Nederland en 99 in de mantelorganisaties.⁵¹ Die financiële, personele en operationele omvang had hij te danken aan Eindhoven, die de Binnenlandse Veiligheidsdienst had 'opgeblazen tot iets heel groots'.⁵² Maar nu brak in Damstés ogen de tijd aan voor een ander type aansturing van de dienst. Eindhoven was in zijn ogen 'de bouwer' van de dienst geweest; zelf beschouwde hij zich als 'de consolidator'.⁵³

Zowel intern als extern was er achterstallig onderhoud te verrichten. Volgens Damsté was zijn voorganger absoluut geen manager of organisator geweest; bij zijn aantreden was er dan ook 'ruzie tussen praktisch iedereen met iedereen'. Damsté probeerde daarom de werkrelaties te normaliseren, onder andere door een van de afdelingshoofden (met wie niemand meer wilde samenwerken) aan te moedigen ander werk te zoeken. Qua organisatiestructuur nam Damsté enkele suggesties van Andries Kuipers over, die dit twee jaar daarvoor had verwoord in het rapport over 'een doelmatige organisatie van de dienst'. Hij zette een streep door de kabinetsafdelingen, waarin Eindhoven het werk had on-

dergebracht en waaraan deze zelf leiding had gegeven. Kabinetsafdeling B, oftewel KB, die het operationele werk deed voor de Afdelingen B en C, was daarvan de belangrijkste. Haar taken bracht hij onder bij de 'gewone' Afdelingen A, B, C en D. Voor de ondersteunende en operationele taken van de kabinetsafdelingen, zoals de kabinetsafdeling Operaties, riep Damsté een nieuwe Afdeling E in het leven, met afzonderlijke eenheden: EO deed de operaties, EJ de bewerking van telefoon- en microfoontaps, E IX de benaderings- en veiligheidsonderzoeken en E XIII de volg- en observatieklussen; hun oorspronkelijke nummering namen ze van Afdeling B mee naar E. Met deze kleine reorganisatie poetste hij gedeeltelijk Einthovens al te persoonlijke stempel op de veiligheidsdienst weg.⁵⁴

Buiten de dienst verzette Damsté eveneens de bakens. Zijn doel was hetzelfde, namelijk een autonoom en beschut gepositioneerde veiligheidsdienst, maar hij dacht die op een andere manier te verwezenlijken. Op internationaal niveau was hij kritischer dan Einthoven tegen de Amerikaanse inlichtingenpartners. Hij schroefde de directe Amerikaanse bijdragen aan de personeelskosten van de veiligheidsdienst terug, al handhaafde hij de materiële bijdragen, overigens niet voordat Toxopeus had beloofd om die personeelskosten volledig te remplaceren. En hij zorgde ervoor dat 'Langley', waar de CIA gevestigd was, de CIA-station chief Gordon Mason (1965-1966) verving, nadat bleek dat de CIA onder zijn auspiciën zonder medeweten van de BVD inlichtingenoperaties uitvoerde. Dat Damsté het slecht met hem kon vinden, zal ook meegespeeld hebben.⁵⁵ De *intelligence liaison* met de Verenigde Staten bleef desondanks zeer hecht en breidde zich na een gezamenlijke operatie zelfs uit naar de *Federal Bureau of Investigation* (FBI).

Sinninghe Damsté reisde echter ook veel naar andere landen om de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'in het buitenland een gezicht te geven'. Met de Zweedse veiligheidsdienst ontstond een goede band, nadat de BVD inlichtingen had aangeleverd over een contact van Stig Wennerström, een Zweedse luchtmachtattaché, die in 1963 al vijftien jaar als agent voor de Sovjet-Unie bleek te werken. En waar Einthoven vanwege de Tweede Wereldoorlog nog ieder contact met het hoofd van de Duitse *Bundesnachrichtendienst* (BND), Reinhard Gehlen, had geweigerd (bovendien was dat in principe voorbehouden aan de Buitenlandse Inlichtingendienst), arrangeerde Damsté een ontmoeting met een BND-delegatie in de marge van een vergadering van de *Special Committee* van de NAVO, de vergadering van de Europese veiligheidsdiensten, die twee keer per jaar plaatsvond. Ook met de *Direction de la Surveillance du Territoire* (DST), de Franse veiligheidsdienst, stond Damsté op goede voet.⁵⁶

Op nationaal politiek niveau zag Damsté het als zijn taak om achterstallig onderhoud te verrichten aan de relaties met, zoals hij ze noemde, 'de mandarijnen van Den Haag'.⁵⁷ Bij die zelfverkozen missie paste dan ook niet de bombastische en ruziezoekende stijl van Einthoven, maar veel meer een *middle of the road*-koers, zoals Damsté het zelf omschreef. Dat betekende concreet dat

hij, om de veiligheidsdienst 'uit politiek vaarwater' te houden, niet alleen in het liberale en confessionele spectrum contacten aanknoopte, maar ook met de PvdA'ers Jaap Burger, Anne Vondeling en Joop den Uyl, evenals met vakbondsbestuurder van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) Henk Oosterhuis, die hij op de hoogte bracht van de bij de BVD bekende communisten in de gelederen van zijn vakverenigingen.⁵⁸

Daarnaast probeerde hij een goede werkrelatie op te bouwen met minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus, al verliep dat niet zo soepel. Toen Damsté nog plaatsvervangend hoofd was, had hij een medewerker van de minister en de secretaris-generaal eens 'het volle pond' gegeven om toegang tot minister Toxopeus te eisen, toen deze onbereikbaar was voor het doornemen van de antwoorden op Kamervragen. Als het diensthoofd de minister wilde spreken, dan moest dat direct kunnen.⁵⁹

Er waren meer incidenten die lieten zien dat het niet zo boterde. Begin 1961 rekende Toxopeus op een afspraak met Damsté, die andere verplichtingen bleek te hebben, en daarop was hij 'maar naar de kapper gegaan'.⁶⁰ In Damstés ogen ging Toxopeus bovendien op 'een te lichtvaardige wijze om' met de stukken die het diensthoofd de ministers onder de grootste geheimhouding toevertrouwde⁶¹ en hij ergerde zich eraan dat hij op 9 oktober 1961 'geheel onvoorbereid' naar een vergadering toe moest, omdat Toxopeus 'niet had begrepen' dat een vergadering over 'de toelating t.a.v. de Chinezen' met minister van Justitie Albert Christiaan Willem Beerman door zou gaan. Dat was in Damstés ogen een bewijs van 'onvoldoende aansluiting' tussen de BVD en het departement.⁶² Ruim een week later stuurde Toxopeus Sinninghe Damsté bovendien nog een 'zure' brief waarin hij zich afvroeg waarom hij uit de pers had moeten vernemen dat er een reeks bijeenkomsten en optochten van rechts-extremistische organisaties zou plaatsvinden. Waarom had de BVD hem daarover niet geïnformeerd?⁶³

Dit zat Sinninghe Damsté dwars. Een goede relatie was belangrijk met het oog op het beleid van de dienst, maar ook omdat Toxopeus in het publieke domein, tegenover pers en parlement, de stem van de Binnenlandse Veiligheidsdienst moest zijn. Toxopeus sprak tot verdriet van de BVD-leiding echter niet zijn ondubbelzinnige steun aan de dienst uit. Ja, hij bestreed de steeds terugkerende CPN-kritiek, bijvoorbeeld van Marcus Bakker, op het bestaansrecht van de BVD. En ja, hij vond dat 'onze maatschappij op het ogenblik' een dienst als de BVD nodig had. Maar hij noemde de dienst tegelijkertijd 'een noodzakelijk kwaad'.⁶⁴ Daarmee wilde Toxopeus zich vermoedelijk begripvol opstellen ten aanzien van het parlementaire ongemak met de geheime dienst, maar voor de BVD was dit 'een bittere pil'. Ook al had Van den Heuvel blijkens het vorige hoofdstuk dat ook in het cursusmateriaal van de BVD zo geformuleerd, dat de *minister* dit zo publiekelijk uitsprak, was voor de veiligheidsdienst desondanks moeilijk te verteren. Waarom kreeg de BVD, die 'met inzet van alle krachten, politieke en andere subversieve gangsters te lijf ging zo'n etiket opgeplakt?', vroeg een columnist in het BVD-personeelsblad *Het Spionnetje* zich af.⁶⁵

Sinninghe Damsté investeerde daarom in een betere omgang met zijn minister. Zo ging hij in april 1962 op de publieke tribune zitten tijdens een moeilijk Kamerdebat over onder andere de BVD, om Toxopeus 'met het oog op vuile vragen' te ondersteunen, en ging hij na afloop van dat debat met de minister 'en zijn getrouwen' mee om 'tot half één 's nachts te praten, onder andere over de BVD'. Dit hielp: Sinninghe Damsté kon 'enkele misverstandjes wegnemen' en bespeurde een 'duidelijk positiever instelling' bij Toxopeus dan voorheen.⁶⁶

Sinninghe Damsté wil meer openbaarheid

In de bureaucratische wereld had Eindhovenens opbouwwerk ervoor gezorgd dat Sinninghe Damsté niet veel werk hoefde te verzetten ter verzekering van de autonomie op binnenlands veiligheidssterrein. Tegenover de militaire inlichtingendiensten bevond de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich 'in zo'n sterke positie', merkte de dienstleiding in maart 1961 op, 'dat wij ons er niet toe moeten verlagen iedere dag weer "boe" tegen ze te zeggen'.⁶⁷ Dat was prettig voor de BVD, maar het gaf aan hoe conflictueus het er in de ambtelijke omgeving van de veiligheidsdienst aan toe kon gaan. Damsté zag het als zijn taak om de relaties met de politie te verbeteren en vroeg daartoe de statige, voormalige politiemans Crabbendam om Afdeling B te verlaten om zich volledig te storten op het vlottrekken van de relaties met de politie.⁶⁸ Crabbendam schroefde de frequentie van de bijeenkomsten op naar ieder kwartaal. Van den Heuvel, die ook aanschoof, maakte daarbij expliciet duidelijk dat de BVD het goed wilde maken met de politie. Op 27 juni 1961 excuseerde hij zich voor de eventueel ontstane 'wrevel' over de veeleisende maar geheimzinnige opstelling van de BVD: 'Wij zijn in de Engelse school gevormd, met een sterke nadruk op security.' Het accent had volgens Van den Heuvel, misschien ook jegens de politie, te veel daarop gelegen. Hij beloofde verbetering.⁶⁹

Die handreiking naar de politiekorpsen was niet alleen het gevolg van Damstés pacificerende voornemens. Er was ook een meer aardse, praktische overweging. Op 30 juni 1961 constateerde de BVD-leiding namelijk dat de Politie Inlichtingendiensten van de grote steden alleen al ongeveer 100.000 naslagen per jaar deden in de centrale cartotheek van de Binnenlandse Veiligheidsdienst in het kader van de antecedentenonderzoeken, de helft van wat 'de hele BVD deed', wat tot overvraging van de Afdeling Centrale Documentatie kon leiden. Volgens Crabbendams opvolger als hoofd van Afdeling B, Harmannas Cornelis ('Hassan') Neervoort,⁷⁰ was dat hoge aantal het gevolg van 'de talloze beveiligingsaars die niets te doen hadden en dus maar lieten naslaan'. Damsté vreesde dat ze aan niets anders meer toekwamen dan antecedentenonderzoeken en zag maar één oplossing: 'het uitstippelen van een beleidslijn' om de inlichtingenverstrekking door de politie 'te uniformeren'.⁷¹

Ten slotte nam Sinninghe Damsté zich voor om niet alleen tegenover de politie maar meer in het algemeen ten overstaan van de buitenwereld een opener

houding aan te nemen. Hoe hij dit abstracte voornemen wilde praktiseren, was niet duidelijk, want net als zijn voorganger interpreteerde Damsté zijn verantwoordingsplicht over de werkzaamheden van zijn dienst in strikt staatsrechtelijke zin: als hoofd-BVD legde hij rekenschap af aan de minister van Binnenlandse Zaken, die op zijn beurt gecontroleerd werd door het parlement en in het bijzonder de Vaste Kamercommissie; alleen de administratieve en personeelszaken werden afgedaan met tussenkomst van de secretaris-generaal.⁷² Aan de minister was het de taak om de BVD in de Eerste en Tweede Kamer en in de Vaste Kamercommissie te verdedigen, door het parlement tevreden maar op afstand te houden. Het Auroragezelschap slaakte doorgaans een zucht van opluchting als de Tweede Kamer 'te categorische vragen had gesteld', zodat Toxopeus 'naar waarheid neen' kon antwoorden op Kamervragen over eventuele BVD-betrokkenheid.⁷³

Desondanks vond Damsté dat de BVD in zijn algemeenheid opener moest worden dan deze onder Eindhoven was geweest. Hij kwam tot dit idee nadat de CPN en de PSP de BVD tijdens de begrotingsbesprekingen voor 1961 omschreven hadden als 'een groot gevaar voor de democratie en een bedreiging van grondwettelijke vrijheden zowel als van de rechten van de mens'.⁷⁴ In reactie op deze kritiek⁷⁵ deelde een van de politieverbindingen tijdens de bijeenkomst met de BVD-leiding op 27 september 1961 zijn observatie dat 'velen niet loyaal ten opzichte van het werk van de BVD stonden'. Er werd zelfs 'smalend' over de BVD gesproken. Damsté begreep de politieman en antwoordde dat 'men als geheime dienst twee dingen kon doen': 'Men kan alles zo geheim houden dat niemand er iets van mag weten. Men kan echter ook zeggen: het publiek moet weten dat er een B.V.D. bestaat en moet deze weten te vinden.' De dienst werd namelijk 'dikwijls te laat ingeschakeld' omdat 'de betrokken instantie de BVD niet zag staan'. Of de dienst kreeg de schuld van een besluit dat iemand anders, zij het op basis van BVD-inlichtingen, genomen had. Daarom vond Damsté dat ook de veiligheidsdienst aan 'public relations' moest doen, om te zorgen 'dat men de dienst tijdig wist te vinden'. In dat kader had de dienst onlangs 'een open telefoonnummer gekregen, dat in de telefoongids vermeld stond' en was bij de ingang van het BVD-gebouw 'een naambord bevestigd met de vermelding: ministerie van Binnenlandse Zaken'. Sinninghe Damsté: 'De B.V.D. tracht hoe langer hoe meer in zekere mate in de openbaarheid te treden. Langzaam maar zeker moet hij integreren in de Nederlandse samenleving.'⁷⁶

HET GORDIJN MOET NU WEER NEER: DE MAATSCHAPPIJ OPENT DE AANVAL, 1962-1964

Integratie impliceerde echter dat de Nederlandse samenleving de veiligheidsdienst zou accepteren of zelfs omarmen. In de jaren zestig was eerder sprake van een tegengestelde maatschappelijke beweging. Er kwam een brede sociale en politieke contestatie van vorm en inhoud van de veiligheidsdienst op gang,

die meer aanstuurde op afstoting dan omarming. Deze breed gedragen BVD-kritiek kwam tussen 1962 en 1965 voor het eerst enkele keren aan de oppervlakte. Anne Vondeling, fractievoorzitter van de PvdA en opvolger van Burger als voorzitter van de Vaste Commissie,⁷⁷ trapte op 6 december 1962 af. Hij vroeg minister van Verkeer en Waterstaat Henk Korthals of hij kennis had genomen van 'de discussies in de Duitse Bondsdag over het af luisteren van telefoongesprekken'.⁷⁸

Vondeling doelde op de *Spiegel-Affäre* in West-Duitsland. De aanleiding vormde een kritisch stuk dat dit tijdschrift op 10 oktober 1962 had gepubliceerd over de NAVO-oefening 'Fallex 62' – volgens de BVD (die voor het eerst deelnam) bedoeld om onder andere 'het alarmerings- en mobiliseringssysteem' te 'beproeven'.⁷⁹ *Der Spiegel* betwijfelde in het goed ingevoerde artikel of het NAVO-concept waarop het oefenscenario was gebaseerd, namelijk 'preventieve nucleaire aanval', wel realistisch was.⁸⁰ De betrokken journalist werd beschuldigd van landverraad, en later in oktober volgden huiszoekingen in het kantoor van *Der Spiegel* in Hamburg. Journalisten van het tijdschrift beweerden afgeluisterd te worden. In november 1962 verscheen de West-Duitse minister van Binnenlandse Zaken Hermann Hörcherl in de Bondsdag om te zeggen dat het telefoongeheim hoe dan ook gewaarborgd was. In de pers verschenen bovendien allerlei berichten over apparatuur waarmee telefoons draadloos waren afgeluisterd.⁸¹

Vondeling wilde weten of Korthals, de voor de PTT verantwoordelijke minister, de kwestie gevolgd had en 'hoe de situatie in ons land' was. Kon de minister bevestigen dat 'het telefoongeheim in Nederland niet slechts formeel bestond, maar ook feitelijk was gewaarborgd'? Korthals beaamde de discussies te volgen en zei dat 'het onbevoegd meeluisteren door de ontwikkeling van elektronische apparatuur' ook hier te lande een groeiend probleem vormde, al was 'het aftappen van gesprekken' geen eenvoudige zaak.⁸² Toen CPN-Kamerlid Marcus Bakker Korthals vroeg of overheidsinstanties gesprekken af luisterden,⁸³ antwoordde de minister – volgens Marcus Bakker na een 'ijzige twee minuten' lang nadenken⁸⁴ – dat hem daarvan niets bekend was.⁸⁵ Er waren 'voldoende waarborgen voor de feitelijke waarborging' van het telefoongeheim aanwezig.⁸⁶ Een woordvoerder van de PTT bevestigde dat op 7 december 1962 tegenover *De Telegraaf*: sinds de Duitse bezetting werd 'het telefoongeheim in ons land wettelijk, technisch en feitelijk zó streng bewaakt, dat er geen enkele reden was voor de vrees dat men kon worden afgeluisterd'.⁸⁷

De kwestie leek afgedaan totdat deze in februari 1963 opdook in de Eerste Kamer, die moest stemmen over de begroting van Verkeer en Waterstaat. 'Vele leden' waren verontrust door Korthals' opmerking dat af luisteren technisch gezien niet was uit te sluiten en eisten maatregelen: hier waren 'rechtszekerheid en de vrijheid, die tot de primaire rechten van ons volk' werden gerekend, 'in het geding'.⁸⁸

Hoewel het gevleugelde woord 'rechtszekerheid' was gevallen, werd dit thema pas in september 1963 weer politiek actueel. Opnieuw was daar West-Duits

nieuws voor nodig. Op 6 september 1963 onthulde het Hamburgse weekblad *Die Zeit* op basis van informatie van de 'klokkenluider' Werner Pätisch, een medewerker van de veiligheidsdienst *Bundesamt für Verfassungsschutz* (BfV), dat die dienst op grote schaal het telefoonverkeer van burgers en Bondsdagleden af luisterde. Dat was in strijd met artikel 10 van de Duitse grondwet, en alleen de geallieerden hadden de bevoegdheid om daarop uitzonderingen te maken, het BfV niet. Minister Hermann Hörcherl had zich met zijn stellige 'waarborg' dus in de nesten gewerkt.⁸⁹ 'Veiligheidsdienst luistert telefoongesprekken af', kopte *Het Vrije Volk* op 9 september 1963, om op 14 oktober te verslaan hoe ook het briefgeheim in de BRD met voeten werd getreden.⁹⁰

Het bruggetje naar Nederland was snel gemaakt. In de pers werd het verband tussen 'af luisteren' en de BVD gelegd en de PSP vroeg of het af luisteren van telefoonverkeer en het controleren van brievenpost in Nederland niet eveneens ongrondwettelijk moest zijn.⁹¹ De BVD-leiding had juist meegewerkt aan een 'niet onwelwillend' artikel in *Het Parool* van 19 oktober 1964⁹² over het BVD-werk, vanzelfsprekend zonder dat 'de tegenstander veel wijzer' werd gemaakt over 'de werkmethode', waarin ook het bestaan van de Vaste Kamercommissie expliciet vermeld werd. Daarmee hoopte zij, tevergeefs, de aandacht van de telefoonkwesitie af te leiden.⁹³ Ietwat weifelend over wat zij nu met die aandacht aan moest, kwam de BVD-leiding op 23 oktober 1963 tot de slotsom eigenlijk blij te moeten zijn 'dat de kogel nu door de kerk was' en het af luisteren openlijk werd toegegeven. 'De regering zal nu een duidelijke verklaring moeten afleggen dat men dit doet omdat de maatschappelijke ontwikkeling dit eist', sprak een van de afdelingshoofden.⁹⁴

Zo'n verklaring volgde inderdaad, en wel al de volgende dag in het parlement bij monde van minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus. Onder invloed van de intensieve journalistieke aandacht werd de 'aftap-kwestie' volgens *De Telegraaf* een 'fel debat'.⁹⁵ In de commissievergadering voor de begroting van Binnenlandse Zaken was CPN-Kamerlid Marcus Bakker, geheel in lijn met het CPN-programma, het felst: na 'vele jaren aandacht gevraagd te hebben' voor de intimiderende en ontregelende werkzaamheden van de veiligheidsdienst was hij blij dat nu eindelijk serieus werd gereageerd op de praktijken die hem het meest deden denken aan 'The Ministry of Fear'.⁹⁶

Maar ook buiten de communistische fractie ontstond nu beroering. vvd-fractievoorzitter Molly Geertsema kon er niet omheen dat 'in Nederland grote ongerustheid was ontstaan over het werk van de BVD'. Die 'behoorde te worden weggenomen' en wel door de in *Het Parool* genoemde Vaste Kamercommissie voor de BVD. Dat was ARP-Kamerlid Jan Smallenbroek met hem eens, evenals Anne Vondeling, die nog aanvulde dat 'iedere Nederlander die meende door activiteiten van de BVD te zijn geraakt' aan de Kamercommissie voor de BVD 'zijn of haar ervaringen kon voorleggen'.⁹⁷ Toxopeus wees naar precies die commissie om te zeggen dat BVD-aangelegenheden daar thuishoorden. Gezien de onrust wilde hij wel toegeven dat 'de BVD in uitzonderlijke gevallen,

wanneer een directe bedreiging van de veiligheid van de Staat aanwezig was, inderdaad telefoongesprekken kon af luisteren'.⁹⁸ Dit was evenwel omgeven met 'afdoende waarborgen'. De Kamercommissie oefende 'controle' uit op 'de gegevens' van de BVD. Niets was Toxopeus 'meer welkom dan alle zaken' voor deze commissie 'open te leggen' en 'de waarborgen voor de rechtszekerheid door haar te laten beoordelen'.⁹⁹

Toxopeus' verklaring riep weer nieuwe vragen op, niet in de laatste plaats omdat hij nu het af luisteren door de overheid bevestigde, waar Korthals dit een jaar eerder nog had ontkend.¹⁰⁰ Vondeling trad diezelfde avond op in de televisierubriek 'Achter het nieuws' om de vragen te bespreken die hij het kabinet over de telefoonkwestie wilde voorschieten. Hij wilde onder meer weten bij hoeveel 'abonnees' mocht worden 'meegeluisterd' en welke redenen (criminaliteit, staatsveiligheid?) daarvoor werden aangevoerd.¹⁰¹

Tijdens een plenair Kamerdebat op 29 oktober 1963 ging ook minister-president Victor Marijnen op de kwestie in. Af luisteren was technisch mogelijk, maar niet zonder toestemming van de PTT. Voor strafrechtelijke doeleinden gebeurde het niet, lichtte hij toe. Maar soms was het wel 'uit overwegingen van staatsveiligheid noodzakelijk'. Dat gebeurde echter zelden tot nooit, al kon hij 'om redenen van staatsveiligheid' geen aantallen noemen, en werd dit alles 'met de grootste waarborgen omringd'. Ook de premier, die zich in de ogen van de BVD-leiding 'voortreffelijk weerde' en 'de vragenstellers zeer goed en gedeceideerd' had geantwoord,¹⁰² voerde dus Vondelings Vaste Kamercommissie ten tonele om – zij het impliciet – alle schijn van 'West-Duitse' af luisterpraktijken weg te nemen.¹⁰³

Dat was een mooie uitweg, ware het niet dat die 'commissieoplossing' vaker gekozen werd, wat ook weer parlementaire scepsis aanwakkerde.¹⁰⁴ Nog kwalijker was het feit dat de BVD-commissie onder Vondelings voorzitterschap nog nooit vergaderd had. Alle grote partijen hadden nieuwe fractievoorzitters benoemd: Anne Vondeling (PvdA) en Molly Geertsema (vvd) voerden respectievelijk de sociaaldemocratische en liberale fracties aan en binnen de confessionele zuilen trad een 'verlichte voorhoede' aan, bestaande uit Jan Smallenbroek (ARP), Norbert Schmelzer (KVP) en Henk Beernink (CHU).¹⁰⁵ Het was er kennelijk nog niet van gekomen. De laatste samenkost dateerde van 4 juli 1962, terwijl die daarvoor ook al ruim een jaar eerder had plaatsgevonden (29 juni 1961).¹⁰⁶ Vóór de begrotingsbesprekingen van Toxopeus' departement, die eind november op de agenda stonden, moest die commissie dus wel samenkomen. Sinninghe Damsté toog naar Toxopeus, maar omdat die geen tijd voor hem had, zocht hij direct fractievoorzitter Vondeling op om hem te vragen welke invulling hij aan die bijeenkomst wilde geven. Vondeling wilde het laten afhangen van de vragen van de fractievoorzitters. Damsté stelde op zijn beurt voor om ook premier Marijnen erbij uit te nodigen. Ook minister van Verkeer en Waterstaat Jan van Aartsen en minister van Justitie Ynso Scholten moesten van de partij zijn.¹⁰⁷

Op woensdagavond 13 november 1963 kwam dit gezelschap, minus Scholten (hij was verhinderd), bijeen in het BVD-kantoor. Sinninghe Damsté hield een 'security-praatje' en een algemene inleiding over het werk van de veiligheidsdienst. In tegenstelling tot Einthoven, die altijd ieder onderwerp grondig voorbereide, liet Sinninghe Damsté de overige te behandelen onderwerpen afhangen van de fractievoorzitters.¹⁰⁸ Die stuurden het gesprek naar de telefoonkwestie.¹⁰⁹ Na afloop wachtte de BVD-leiding in spanning af of de voorlichting de fractieleiders kon bekoren. Het leek er wel op, aangezien in de weken daarna noch 'woorden van kritiek, noch snierende opmerkingen' werden geplaatst. Sinninghe Damsté hoorde in de wandelgangen dat zij de bijeenkomst op het BVD-kantoor hadden gewaardeerd en het werk van de BVD als een 'gezonde gang van zaken' beschouwden.¹¹⁰ In de maanden daarop zou de parlementaire controle frequenter plaatsvinden en meer inhoud krijgen. De tweede bijeenkomst werd meteen ingepland, voor 17 december 1963.¹¹¹

Op 19 november 1963 legde Vondeling in de Tweede Kamer een verklaring af over het verloop van de bijeenkomst. Hij zei dat 'de bewindslieden naar de indruk van de commissie alle vragen zonder enige terughoudendheid hadden beantwoord'. Marijnens verzekering aan het parlement van de maand daarvoor, dat de opdracht tot afluisteren 'hoogst zelden' gegeven werd, was in Vondelings ogen, op basis van de (cijfermatige) gegevens die de BVD de commissie had verstrekt, 'gerechtvaardigd'.¹¹² Bovendien hadden de fractievoorzitters te horen gekregen dat (sinds kort) vier ministers hun akkoord moesten geven voor het afluisteren van een telefoongesprek: de premier en de ministers van Binnenlandse Zaken, Verkeer en Waterstaat en Justitie. Minister Toxopeus, die later in het Kamerdebat het woord kreeg, wees eveneens op die regeling.¹¹³ Al met al was de Kamercommissie 'eenparig van oordeel dat de in de publieke opinie levende onrust over met name het afluisteren' van telefoongesprekken door Nederlandse overheidsinstanties 'gelukkig ongegrond' kon worden geacht.¹¹⁴

Damsté wilde intussen ook zelf weten hoeveel onrust er nu werkelijk onder de bevolking was ontstaan naar aanleiding van de telefoonkwestie. Daarom vroeg hij het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) een enquête te houden. Daarin werden steekproefsgewijs ongeveer vijfhonderd Nederlanders gevraagd of zij 'wel eens gehoord of gelezen' hadden over de Binnenlandse Veiligheidsdienst, of die dienst naar hun indruk telefoongesprekken afluisterde en brieven opende ('of nooit') en zo ja, of de respondent dat 'juist' vond. De resultaten: 74% van de ondervraagden had weleens van de BVD gehoord, 57% (van het totaal) meende dat die dienst telefoontjes afluisterde, 41% dat hij ook brieven opende. Van de ondervraagden vond 35% dit afluisteren en brieven openen 'juist', 19% vond het onjuist, waarvan de meesten (24%) 'aanhanger' van de Partij van de Arbeid waren.¹¹⁵ 'De onrust' die pers en parlement steeds benoemden, was er dus wel, maar de omvang bleek beperkt te zijn: ongeveer een vijfde van de mensen verklaarde tegenstander te zijn van afluisteren door de BVD. De fractievoorzitters kregen een afschrift.¹¹⁶

Eind 1963 was de politieke spanning ervan af. Het parlement had afgedwongen dat er een wettelijke regeling zou komen voor de condities waaronder telefoongesprekken mochten worden afgeluisterd. Dit werd een traject van jaren. In april 1967 werd het wetsvoorstel met 'nadere regels ter bescherming van het telefoongeheim' voor het eerst aan de Tweede Kamer voorgelegd. Daarin werd de praktijk waarin vier ministers een machtiging voor een 't-actie' moesten tekenen, geformaliseerd.¹¹⁷ Dat wetgevingstraject vroeg overigens van BVD-zijde nogal wat defensief lobbywerk, want de Kamer wilde een onafhankelijke rechter laten beoordelen of een uitzondering op het grondwettelijke telefoon- en briefgeheim moest worden toegestaan (een vraag die tot op de dag van vandaag gesteld wordt).¹¹⁸ De BVD wilde die toets bij de minister houden, omdat zij operationele moeilijkheden vreesde. De Kamercommissie begreep dat en hield de rechter dus weg.¹¹⁹

De BVD als onaanvaardbaar instituut: dominee Kater en de PSP

De telefoonkwestie genereerde een nieuw soort publieke aandacht voor de veiligheidsdienst. De dienstleiding wist nog niet goed hoe daarmee om te gaan, maar was in ieder geval meer op haar hoede ten opzichte van de politieke en maatschappelijke omgeving. Zo vroeg het Auroragezelschap zich in oktober 1963 af 'wat er in de wind zou kunnen zijn' dat de voorzitters van beide parlementaire Kamers besloten hadden om de begrotingsbehandeling in openbare commissies te behandelen, waarbij de minister ter plekke vragen moest beantwoorden. De maatregel zou bedoeld zijn 'om de Tweede Kamerzittingen levendiger te maken', maar had het niet ook met de telefoonkwestie te maken? Andries Kuipers vroeg aan zijn collega's om uit te zoeken welke vragen zij konden verwachten en uit welke hoek die zouden komen. Het was dan ook niet zonder eigenbelang dat Sinninghe Damsté de Vaste Kamercommissie nieuw leven wilde inblazen: hij drong er bij Toxopeus op aan om zo veel mogelijk BVD-aangelegenheden via deze commissie te spelen. In zijn ogen was het namelijk aan die commissie te danken dat 'voorgaande ministers van Binnenlandse Zaken nooit veel BVD-moeilijkheden hadden gehad'.¹²⁰

Ook de journalistieke omgeving van de veiligheidsdienst begon te veranderen. Tot aan het begin van de jaren zestig was de BVD betrekkelijk goed in staat om de regie te voeren over wat wel en niet in de pers ter sprake kwam. Niet alleen had de dienst eigen perscontacten, maar tot en met de jaren vijftig waren de hoofdredacteurs van grote kranten, die deel uitmaakten van een verzuilde elite van politici, ambtenaren, hoogleraren, succesvolle ondernemers, vakbondsaanvoerders en diplomaten, door de bank genomen voorstander van 'verantwoordelijke' journalistiek.¹²¹ Ook de BVD-leiding zelf onderhield contacten met hoofdredacteurs. 'Ik had een goed contact met de pers', blikt Cees van den Heuvel in 1998 in een radiodocumentaire terug: 'Als we iets kwijt wilden, bijvoorbeeld dat de Russen geleerden op een vredesconferentie bena-

derden, of de achtergronden van een uitwijzing, dan gingen we naar kranten toe.¹²² Omgekeerd klopten hoofdredacteurs ook bij de BVD aan als zij ergens vragen over hadden om daarna te besluiten of zij alsnog tot publicatie overgingen.

Zo had Sinninghe Damsté op 22 mei 1963 nog gesproken met de hoofdredacteur van het liberale *Algemeen Handelsblad*, Chris Steketee,¹²³ die wilde weten waarom er in Nederland 'vijf veiligheidsdiensten' bestonden en of deze niet konden worden samengevoegd. Sinninghe Damsté zei dat Steketee eigenlijk de verkeerde 'nomenclatuur' hanteerde, want 'diverse onderdelen van de krijgsmacht hadden eigen diensten voor inlichtingen en beveiliging', wat overigens 'bepaald geen nieuwe gedachte was'. Het 'onder één noemer brengen' met de Binnenlandse Veiligheidsdienst zou 'bijzondere moeilijkheden met zich meebrengen' en dat leek Damsté dan ook geen goed idee. Steketee vertrok daarop en was Damsté 'zeer erkentelijk voor dit gesprek'. Hij beloofde 'hier niet verder over te spreken'.¹²⁴

Deze greep op de journalistieke omgeving dreigde de veiligheidsdienst te verliezen. Met lede ogen zag de dienstleiding aan dat in de groeiende berg kranten- en tijdschriftartikelen allerlei aantijgingen en misverstanden voorkwamen, waartegen de dienst zich niet kon verweren: 'iedere ontkenning of bewering' had in het publieke domein toch 'geen waarde', somberde de BVD-leiding in juli.¹²⁵ Op 13 november 1963, midden in het debat over het telefoongheim, constateerde het Auroragezelschap dat 'de werkelijke feiten nooit aan bod' kwamen en besprak het hoe de recente pershetze 'duidelijk de eenzijdigheid van de journalisten heeft doen uitkomen, die altijd rechters in eigen zaak spelen en misbruik maken van hun macht, zonder enig respect voor de privacy van de burger'. Als de veiligheidsdienst zelf 'een aantal methoden van de pers zou toepassen, dan zou het klachten regenen', wist de dienstleiding.¹²⁶

Wat Sinninghe Damsté en de afdelingshoofden door hun eensgezinde afkeer van de onterechte journalistieke aantijgingen minder goed op het netvlies stond, was dat in de maatschappelijke en politieke buitenwereld een onderstroom op gang kwam die precies dat *frame* – van machtsmisbruik en individuele rechteloosheid – op de veiligheidsdienst ging projecteren. In 1963 waren daar ook buiten de 'pershetze' wel voortekenen van geweest. Op 9 maart 1963 had dominee Hendrik Jan (Henk) Kater, predikant van het Koninklijk Huis, in een radiotoespraak bij de VPRO de Hervormde predikanten van Amsterdam opgeroepen niet langer medewerking te verlenen aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst, ook niet als zij 'een goede getuigenis' konden afleggen voor iemands sollicitatie. In een openhartige overpeinzing zei Kater dat hij aan een ambtenaar van de veiligheidsdienst toch niet 'kon verraden' wat een gemeentelid hem 'in vertrouwen gezegd had'. Dat zou een schending van zijn ambtsgeheim zijn.¹²⁷ Een 'argument dat vroeger wel opgeld deed', namelijk dat 'de BVD een regeringsinstelling is waaraan men zijn medewerking moet verlenen' vond Kater niet doorslaggevend meer.¹²⁸

Hoewel Kater op de radio de aanleiding voor zijn weigering ophing aan de veroordeling van twee Britse journalisten, die na een 'opzienbarend artikel over spionage bij de Admiraliteit' weigerden hun bronnen prijs te geven, liet hij in de pers doorschemeren dat een recent geval waarbij hij de dienst inlichtingen had verstrekt, tot problemen had geleid. Hem stond vooral de 'onhebbelijke manier' van ondervragen door de veiligheidsdienst tegen. Kater werd 'meer dan eens uit een vergadering gehaald voor spoedeisende kwesties' om vervolgens te worden ondervraagd op 'een toon' die hem niet beviel.¹²⁹ Dominee Kater riep daarom de Amsterdamse predikanten op 'voortaan altijd te zwijgen'. Bij iedere 'incidentele weigering' zou de veiligheidsdienst immers denken 'dat er iets niet in de haak was'. De BVD zou daarin aanleiding kunnen zien 'om meteen tot een onderzoek, misschien wel een arrestatie over te gaan'.¹³⁰

Die bevoegdheid had de BVD niet, maar het signaal dat Kater gaf, was zorgwekkend genoeg. Omdat Damsté in het buitenland verbleef, ging Andries Kuipers op 20 maart 1963 praten met de secretaris van de Synode der Nederlands Hervormde Kerk. In het gesprek, dat volgens het diensthoofd plaatsvond in een 'aangename sfeer', lichtte hij toe hoe 'het vraagstuk van het ambtsgeheim' zich tot de BVD-activiteiten verhiel. Daarover bestond bij de secretaris gelukkig 'een genuanceerd' beeld.¹³¹ Maar Kuipers maakte wel een aantal dingen glashelder: wat Kater over de BVD had gezegd, was 'feitelijk onjuist en in zijn strekking krenkend'. En hoewel 'ongetwijfeld fouten voorkwamen', leefde onder het BVD-personeel 'een sterk besef van de ethische problemen die aan het werk verbonden waren'. Katers 'lichtvaardige oordeel' had de medewerkers dan ook 'pijnlijk getroffen'. Kuipers vroeg de secretaris dan ook de door Kater genoemde 'narigheden met de BVD' te concretiseren, dan kon de dienst het incident onderzoeken.¹³²

Omdat de secretaris niet wist waarop Kater zijn aantijgingen had gebaseerd, leidde het gesprek echter niet 'tot vaste conclusies'. Om in de tussentijd toch de vrees weg te nemen dat 'handige ondervragers minder handige predikanten wel eens ambtsgeheimen konden ontfutselen', beloofde Kuipers dat hij 'het personeel nog eens zou wijzen op het feit dat een dergelijke handelwijze de verhoudingen vertroebelde'. Tot nader order mochten de onderzoekingsambtenaren van E IX 'geen hervormde predikanten in Amsterdam om inlichtingen vragen'.¹³³ Dat deed hij in de veronderstelling dat predikanten elders in het land het Amsterdamse voorbeeld zouden volgen. Dat gebeurde echter niet. Pragmatisch besloot het diensthoofd daarom op 4 juni 'de ban op contacten te Amsterdam' weer op te heffen. De contactambtenaren mochten, voorzichtig, indien nodig ook weer de predikanten benaderen.¹³⁴

Een tweede ontwikkeling die niet zo gauw tot de BVD-leiding doordrong, was dat de BVD langzaam aan inzet van politieke strijd werd. Naast de CPN ging namelijk ook de PSP, die in 1963 was gegroeid van twee naar vier Tweede Kamerzetels, zijn pijlen op de BVD richten.¹³⁵ En dat lokte weer reacties uit van grotere partijen, met name de Partij van de Arbeid. Op 9 oktober wijdde de PSP

bijvoorbeeld in de zendtijd voor politieke partijen 'negatieve aandacht' aan de BVD, wat de afdelingshoofden 'dubbel onverteerbaar' vonden omdat zij de agitatoren 'nooit van repriek konden dienen'.¹³⁶ En tijdens het Kamerdebat over het telefoongeheim, op 24 oktober 1963, zei Tweede Kamerlid Hans Bruggeman dat als 'men een dienst als de BVD aanvaardde', men dan ook af luisteren, brieven openen en infiltreren aanvaardde. Bruggeman en zijn 'politieke vrienden' (een predikaat waarmee hij CPN-Kamerlid Marcus Bakker uit zijn parlementaire en maatschappelijke isolement haalde) vonden het instituut veiligheidsdienst echter 'zonder meer onaanvaardbaar'. Bruggeman keek op dit punt niet alleen 'kwaad naar de minister', maar ook naar 'allen, die medewerking verleenden door het geven van inlichtingen, of dat nu overburen, collega's of familieleden' waren. Zij maakten 'zich ook schuldig' aan deze naar Bruggemans mening 'wel kwalijke praktijken'. Dominee Katers' oproep om zich niet in te laten met de BVD, vond de PSP'er dan ook een 'zeer verheugend verschijnsel'.¹³⁷

Fred van der Spek, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de PSP, drukte de PSP-bezwaren tegen de BVD in november zo uit: de af luisterpraktijken waren ongrondwettelijk en het bespioneren van de eigen bevolking vormde een 'feitelijke aantasting van het recht van vereniging en vergadering'. Het partijpolitieke leven werd er namelijk ernstig door ontregeld, vond Van der Spek, omdat hij op iedere vergadering met partijgenoten 'steeds het idee kon hebben dat de man naast hem mogelijk een spion van de BVD was'.¹³⁸

Als gevolg van deze politisering van de BVD door de PSP werd het openbare debat over het doen en laten van de veiligheidsdienst uitvoeriger en diepgaander. De PSP bracht de veiligheidsdienst steeds opnieuw onder de publieke aandacht – aandacht die de dienstleiding liever vermeed –, met als gevolg dat in pers en parlement steeds meer argumenten voor of tegen de BVD over tafel gingen. De 'BVD was nogal eens in het nieuws', blikte Sinninghe Damsté op 19 december 1963 terug op de bijeenkomst met de politieverbindingen. Toen 'in Duitsland over de telefoonaffaire werd gesproken, was te verwachten dat ook in Nederland vragen niet zouden uitblijven', zei Damsté. 'Terecht' had Toxopeus het af luisteren door de BVD toegegeven, want als 'er niet werd afgeluisterd, zou de BVD geen knip voor de neus waard zijn'. Hierbij ging het overigens om een beperkt aantal, met waarborgen omgeven gevallen 'in de spionagesfeer'. In zijn terugblik noemde Damsté de radiotoespraak van dominee Kater en de BVD-kritiek van de PSP niet. Vermoedelijk beschouwde hij ze als geïsoleerde incidenten en niet als een signaal dat er meer maatschappelijke en politieke onrust over de BVD op komst was. De dienst had wel even genoeg in de openbaarheid verkeerd, vond Sinninghe Damsté: 'Het gordijn moet nu weer neer'.¹³⁹

Het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, 1963-1964

Het gordijn bleef voorlopig open. Op de valreep van 1963 verscheen een publicatie waarin grondige kritiek werd geuit op een van de BVD-activiteiten, name-

lijk de veiligheidsonderzoeken – een publicatie die in de maanden daarop tot veel openbare discussie zou leiden. Het betrof een artikel in het blad *Wetenschap en Samenleving* van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers (vwo). Dit was een in 1946 opgerichte club van maatschappelijk geëngageerde wetenschappers van uiteenlopende disciplines, religieuze gezindten en politieke voorkeuren, onder wie zich veel fysici, chemici en medici bevonden. Het Verbond was in beginsel opgericht voor het verwezenlijken van een sterkere maatschappelijke positie van de wetenschappelijk onderzoeker, maar wilde zich op basis van de geaccumuleerde wetenschappelijke kennis ook mengen in het maatschappelijk en politiek debat. De wetenschappers zagen voor zichzelf met name een rol weggelegd in discussies over technologische vooruitgang en veiligheid.¹⁴⁰ Toen premier Drees in 1958 bijvoorbeeld de tactische plaatsing van kernwapens op Nederlands grondgebied had aanvaard, schreef het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers een open brief om te wijzen op de verwoestende effecten van kernbommen.¹⁴¹

In de vroege Koude Oorlog won de BVD inlichtingen in over dit soort organisaties, bijvoorbeeld over de Organisatie van Progressieve Studerende Jeugd (opsj) en de *International Union of Students* (ius). De BVD keek daarom ook naar dit heterogene maar over het geheel genomen progressieve gezelschap van voor-aanstaande wetenschappers. De dienst wilde vooral van de fysici weten of zij niet vatbaar waren voor benadering door inlichtingenfunctionarissen vanachter het IJzeren Gordijn en dus kostbare wetenschappelijke kennis (lees: atoomgeheimen) in handen van de Sovjet-Unie zouden spelen. Daarnaast wilde de dienst ook weten welke politieke koers het Verbond zou inslaan, aangezien enkele leden vooraanstaande hoogleraren waren die in de ogen van de dienst *fellow travelers* waren, in de vroege Koude Oorlog een verdachte politieke stroming.¹⁴²

Hoewel het Verbond weinig gemerkt zal hebben van die bemoeienis, verwachtte de secretaris ervan, de botanicus Ab van Kammen, dat de academische beroepsgroep wél problemen zou ondervinden van een andere BVD-activiteit, namelijk die van de antecedentenonderzoeken. In 1951, een jaar vóór de invoering van het Ambtenarenverbod, schreef Van Kammen een brief aan de voorzitter van het verbond, de hoogleraar sterrenkunde Gale Bruno van Albeda, waarin hij aangaf verschillende brieven te hebben ontvangen van academici die op basis van BVD-gegevens vermoedden te zijn uitgesloten van werk. Dit was, veronderstelde Van Kammen, ongrondwettelijk. Op basis van artikel 5 uit de Grondwet kon geen enkele Nederlander op grond van een maatschappelijke of geloofsovertuiging een betrekking als ambtenaar geweigerd worden. Daar kwamen nog zijn praktische bezwaren bij. Veel wetenschappers waren kritische, geëngageerde en linksgeoriënteerde academici die door deze maatregel misschien wel hun baan konden verliezen, vreesde Van Kammen. Bovendien was het bredere overheidsapparaat een belangrijke werkgever voor academici die geen carrière aan de universiteit wisten te maken. Het Ambtenarenverbod zou deze academici beletten om een overstap te maken naar een betrekking in de ambtenarij.¹⁴³

Van Kammen wilde wel een onderzoek instellen, maar zonder gegevens over geknakte academische carrières was er niet veel te beginnen. De kwestie bleef liggen totdat de toenmalige voorzitter van het Verbond, de hoogleraar sociologie en geschiedenis van Zuidoost-Azië Willem Frederik Wertheim, in 1959 een stuk schreef in het vaktijdschrift *Universiteit en Hogeschool*. Daarin noemde hij het Ambtenarenverbod 'een gewrocht der duisternis', beweerde dat 'iedereen wier politieke kleur de overheid niet aanstond van openbare dienst werd uitgesloten', op basis van een door 'een geheime instantie uitgevoerd antecedenten-onderzoek' waarover 'het slachtoffer' niet werd geïnformeerd.¹⁴⁴

Wertheims sappige stuk maakte nogal wat reacties los, in pers en parlement, maar ook onder onderwijzers en docenten met communistische sympathieën, die op voorwaarde van anonimiteit schreven hoe moeilijk het hen gemaakt werd. De 'gegevens' stroomden nu binnen¹⁴⁵ en in 1961 stelde Wertheim de commissie 'Politieke antecedentenonderzoeken van wetenschappelijke onderzoekers' in, met daarin onder anderen hoogleraar strafrecht Isaac Arend Diepenhorst en de buitengewoon hoogleraar bestuurswetenschappen en Eerste Kamerlid en BVD-criticus Joris in 't Veld. Van Albada werd voorzitter en Van Kammen, die tien jaar eerder het onderwerp 'ontdekt' had, secretaris.¹⁴⁶ De belangrijkste opdracht van de commissie was om te beoordelen of het antecedentenonderzoek voldeed aan de beginselen van rechtszekerheid.¹⁴⁷

In december 1963 publiceerde de vwo-commissie haar bevindingen in het eigen orgaan *Wetenschap en Samenleving*. Het werd geen droge, rechtswetenschappelijke verhandeling maar een *j'accuse* van de vwo-commissie, dat aan de hand van het antecedentenonderzoek 'de excessieve macht van de overheid' aan de kaak stelde. Door met 'geheime gegevens' te werken, had de uitvoerende macht geen oog voor 'het wel en wee van het individu' en schond zij bovendien de grondwet. De overheid deed namelijk onderzoek naar burgers, zonder die burger daarover in te lichten, en die onwetende burger kon op grond van geheime en niet te controleren en soms onjuiste informatie een carrière in overheidsdienst geweigerd worden. Diezelfde burger kon niet tegen die gegevens in beroep gaan. De rechtsstaat was dus ver weg, redeneerde het Verbond, en daar was in wetenschappelijke ogen ook de Vaste Kamercommissie geen waarborg tegen. Het Ambtenarenverbod moest daarom direct worden afgeschaft, ook al omdat het verbod het ambtenarencorps tot 'slaafs conformisme' dwong, wat gelijkstond aan 'de uitbanning van elk fris en zelfstandig denken'. 'Gevaarlijk denken' zou op voorhand worden 'geëlimineerd'.¹⁴⁸

Sinninghe Damsté bracht het rapport tijdens het ochtendoverleg van 10 januari 1964 onder de aandacht van de andere BVD-leidinggegenden. Hij vond het eindresultaat 'beneden alle maten van het in deze kringen te verwachten niveau'.¹⁴⁹ Het onfatsoenlijkst vond Sinninghe Damsté echter dat de commissie niet had verzocht om een gesprek met het diensthoofd, zelfs niet nadat hij een van de leden van de rapportagecommissie van het Verbond, Joris in 't Veld, nadrukkelijk had gevraagd hierover te komen praten.¹⁵⁰ De onderzoekscommissie-

sie zei dat te hebben geweigerd, omdat het niet om de werkwijze van de BVD draaide, maar om het benoemingenbeleid van de overheid in het algemeen en de rechtszekerheid.¹⁵¹ Tegen Frits van der Poel, de presentator van *Brandpunt*, zei een van de commissieleden op 17 januari echter dat de BVD die uitnodiging 'zo had ingekleed dat die volkomen geheim is gebleven'.¹⁵² Van Albada, die op dat moment in Princeton verbleef, schreef in een persoonlijke brief dat de leden van de Politieke Antecedentencommissie er wel van wisten, maar dat ze ieder contact met de BVD weigerden omdat ze wisten 'dat wat ze daar te horen zouden krijgen, voor hen niet controleerbaar was'. Met dezelfde motivering hoorde de commissie geen 'slachtoffers'. 'Primair' wilde ze 'de zaak in de openbaarheid brengen'.¹⁵³

Dat was ze gelukt en dat had behalve het hoofd-BVD ook zijn minister flink ontstemd. Toxopeus was bij lezing van het rapport in razernij ontstoken en wilde dezelfde avond nog in de televisierubriek *Brandpunt* het rapport publiekelijk naar de prullenmand verwijzen. Hij liet zijn woede wat bekoelen, maar schreef op 15 januari 1964 wel in een brief aan de Tweede Kamer het rapport 'onwetenschappelijk' te vinden.¹⁵⁴ Hij zou met de Vaste Kamercommissie, die overigens ontstemd was dat Toxopeus al publiekelijk had gereageerd zonder hierover vooraf met Vondeling te spreken, bekijken wat er verder met het rapport gebeuren moest.¹⁵⁵ Diezelfde Kamercommissie kreeg ondertussen een uitgebreid dossier toegestuurd met daarin een nota waarin de fractievoorzitters aan de hand van vragen en antwoorden over de gang van zaken, voorschriften en richtlijnen ten aanzien van de antecedentenonderzoeken werden bijgepraat.¹⁵⁶

Gezien de journalistieke reacties op het telefoongesprek in het voorgaande jaar kon het niet uitblijven dat de pers 'in onaangename zin voor de BVD' het rapport besprak.¹⁵⁷ De bijbehorende Kamervragen, ingezonden door de PSP, werden in januari gesteld.¹⁵⁸ In het algemeen bespraken de landelijke kranten het vwo-rapport instemmend en deelden zij de zorgen ten aanzien van de rechtszekerheid.¹⁵⁹ *Het Parool* voegde op 18 januari 1964, onder de titel 'Passief gezelschap', aan het verwijt dat de BVD de rechtsstaat met voeten trad een interessante aantijging toe, namelijk het falen van de parlementaire controle. Dat Toxopeus het rapport in de Kamerbrief 'onwetenschappelijk' had genoemd, vond de krant 'een leuk grapje, meer niet'. Dat was 'aardig', maar 'aardiger' was het geweest als de commissie 'op dit punt zelf enig initiatief genomen had'. Kennelijk werd de commissie geplaagd door 'naïeve passiviteit'. Het was immers de PSP die de kwestie voor het eerst in de Tweede Kamer ter sprake bracht en nu was het ook nog eens het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers dat onderzocht 'wat de Kamercommissie had moeten onderzoeken'. Kortom, becommentarieerde de hoofdredactie van *Het Parool*, de 'fractievoorzitters waren niet de actieve controleurs geweest die zij behoorden te zijn'.¹⁶⁰

Door die kritiek was, als derde betrokkene, nu ook Anne Vondeling op de kast gejaagd. De voorzitter van de Vaste Kamercommissie riep op 13 februari 1964 minister Toxopeus, Sinninghe Damsté, Andries Kuipers en de fractievoor-

zitters Geertsema, Schmelzer en Smallenbroek bijeen om een plan de campagne te bedenken.¹⁶¹ Vertrekpunt van de discussie was 'Toxopeus' nota over het rapport, die hij op 6 februari aan de commissie had gestuurd.¹⁶² Vondeling leidde de discussie in, die in een militante sfeer moet zijn verlopen. Hij zei dat het Verbond 'een flink pak op de broek wel verdiend' had. Het had nooit zonder overleg met minister, diensthoofd of Kamer naar buiten mogen treden. Dus, vroeg Vondeling de aanwezigen: 'Hoe dit varkentje het best te wassen?'¹⁶³

Dat wist eigenlijk niemand; voor iedereen was dit nieuw. Vondeling stelde voor dat 'de minister zou kunnen vragen om een gesprek met de vwo-commissie in het bijzijn van onze commissie'. Dat lag in de lijn der verwachtingen, omdat Toxopeus de Kamer al had laten weten de Vaste Kamercommissie te zullen raadplegen. Sinninghe Damsté zei in het bijzijn van de Vaste Kamercommissie geen bezwaar te koesteren tegen 'zo'n confrontatie', al zei hij als jurist dat het staatsrechtelijk gezien onnodig was. Er ging mogelijk zelfs een verkeerd signaal van uit, aangezien het ook weer niet de bedoeling was om bij ieder kritisch artikel of rapport de schrijvers door kabinet en Kamercommissie te laten horen, schetste het diensthoofd. KVP-fractie leider Schmelzer, die met enig dedain opmerkte dat 'de minister en zijn dienst blijkbaar behoefte hadden aan publieke rehabilitatie', kon die wens om zelf opening van zaken te geven wel begrijpen. 'Primair waren de minister en zijn dienst aangevallen', dus waren zij ook 'de eerst aangewezenen om van repliek te dienen'. Toxopeus stond er wel op dat dit zou gebeuren in aanwezigheid van de Kamercommissie. Hij zei: 'Een minister die door de bevolking geattaqueerd wordt, verdedigt zich tegenover de volksvertegenwoordiging.'¹⁶⁴

Voor Damsté en Vondeling hield het contraoffensief hier niet op. In januari had het diensthoofd immers zijn afdelingshoofden tijdens een ochtendoverleg aan de Kennedylaan toevertrouwd dat hij het liefst de commissie 'van een vernietigende repliek' wilde dienen door 'met de feiten op tafel te komen'. Het probleem was dat Sinninghe Damsté dan 'onvermijdelijk zou vastlopen in de problematiek' van wat de dienst 'wel en niet kon weggeven'.¹⁶⁵ De drang om zich te rehabiliteren won het echter van de geheimhoudingsreflex, want in de tussentijd was Damsté in de pen geklommen. Hij had 'een uitgewerkt artikel' liggen, deelde hij de Vaste Kamercommissie op 13 februari mee, en hij had inmiddels het bestuur van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers gezocht om dit te publiceren. Kuipers, die wist dat dit verzoek het bestuur van het Verbond had verdeeld en dat de vwo-jaarvergadering erover zou beslissen, vond zo'n publicatie verstandig, alleen al om misverstanden weg te nemen. In 'de publieke opinie' verwarde men de Kamercommissie al met de Politieke Antecedentencommissie van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, wist Kuipers.¹⁶⁶ Ondertussen wenste Vondeling een afgang van het Verbond te forceren. Behalve een gesprek wilde Vondeling daarom negatieve publiciteit over het rapport genereren. Hij stuurde een dag na de vergadering een aankondiging van de bijeenkomst met de onderzoekscommissie van het Verbond aan de parlementaire pers.¹⁶⁷

Op 16 april 1964 was het zover. Het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers verscheen op een achter de schermen gehouden zitting van de Vaste Kamercommissie. Daarbij waren ook Toxopeus, Damsté en Kuipers aangeschoven. Tot tevredenheid van de BVD-leiding hadden Toxopeus en Vondeling de commissie er flink van langs gegeven. Zij hadden hun bezwaren op felle toon kenbaar gemaakt, zonder dat het vwo duidelijk weerstand had kunnen bieden. Sinninghe Damsté vond dat 'de BVD er onbeschadigd uit was gekomen'.¹⁶⁸ Kuipers bracht zijn collega's de volgende morgen in het ochtendoverleg verslag uit en zei dat het Verbond 'een bijzonder armzalige indruk' had gemaakt. Nu was het alleen nog zaak dat de Kamercommissie ook publiekelijk 'een gunstige getuigenis over de BVD zou afleggen en het vwo openlijk door de knieën zou gaan'.¹⁶⁹ Tegelijkertijd was Kuipers realistisch: het rapport was weliswaar van tafel geveegd, maar de 'discussie over de rechtszekerheid was nog maar net aan de horizon verschenen'.¹⁷⁰

Intussen werkte Sinninghe Damsté ook achter de schermen aan eerherstel. Op 17 en 19 maart 1964 hield hij gepeperde monologen tegenover de politie, omdat zij 'ook ingeschakeld werd voor antecedentenonderzoeken'. Had Sinninghe Damsté de dienst uit 'de telefoonaffaire' nog 'zonder verliezen en eerder gesterkt naar voren zien komen', in januari had het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers 'de frontale aanval geopend'. Dat Verbond baseerde zich, 'onwetenschappelijk', en 'onbehoorlijk', op 'toevallig ter kennis verkregen feiten', maar was 'niet bereid die feiten te noemen', zodat 'elke controle op die feiten' ontbrak – een vindingrijke omkering van het verwijt van oncontroleerbare gegevens van de Politieke Antecedentencommissie aan het adres van de BVD. 'Argumentatie en betoogtrant dragen meer het kenmerk van een politiek schotschrift dan van een verantwoorde bestudering,' concludeerde Sinninghe Damsté.¹⁷¹

In juli haalde Sinninghe Damsté eindelijk ook publiekelijk zijn gram, toen *Wetenschap en Samenleving* zijn commentaarstuk afdruckte.¹⁷² In het stuk verweet Damsté de antecedentencommissie vaagheid en onzorgvuldigheid; de conclusie was onjuist, vond hij. Bovendien hadden de hoogleraren zich gebaseerd op een 'merkwaardig korte literatuurlijst'. De Angelsaksische literatuur werd genegeerd en er werd slechts verwezen naar tendentieuze stukken, in bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*. In zijn conclusie, die het Verbond omstreden vond,¹⁷³ liet Sinninghe Damsté geen spaan heel van het stuk: de commissie had 'gefaald in haar werk', had 'geen grondig onderzoek ingesteld', was 'niet goed op de hoogte', had 'onmisbare feiten niet gepresenteerd', leverde kortom 'een mispresentatie'. Het Verbond was daardoor allesbehalve objectief en had zelfs 'ongeoorloofd gehandeld door de BVD maar alles toe te schrijven wat het niet zinde', vond Damsté.¹⁷⁴

Met hun geagiteerde reacties gaven Sinninghe Damsté, Toxopeus en Vondeling te kennen geen maatschappelijke bemoeienissen met de vorm en inhoud van de Binnenlandse Veiligheidsdienst te dulden. De BVD-leiding en de minis-

ter hadden de maatschappelijke buitenwereld niet nodig om te bepalen welke werkzaamheden de dienst moest uitvoeren, noch om uit te leggen waar het inlichtingenwerk schuurde met de democratische rechtsstaat: zij werkte toch met verjaringstabellen en wees de politie toch op het belang van verslaglegging? Bovendien was er de Vaste Kamercommissie onder leiding van Anne Vondeling die de dienst namens het parlement kon controleren. Dat er desondanks publiekelijk getwijfeld werd aan het rechtsstatelijk karakter van de antecedenten-onderzoeken en de parlementaire controle op de veiligheidsdienst, moet het diensthoofd, minister Toxopeus en Vondeling gepikeerd hebben. Deze 'frontale aanval' moest worden afgewend, dit brutale varkentje gewassen, om daarna over te gaan tot de orde van de dag.

DE GEVOLGEN VAN DE MAATSCHAPPELIJKE KRITIEK, 1964-1965

Of de BVD na de ophef gewoon weer aan het werk kon, viel te bezien. Om te beginnen ebde de ophef niet zomaar weg. Waar Sinninghe Damsté in september 1961 nog optimistisch zei dat de BVD steeds meer in de openbaarheid trad, om zo te integreren in de Nederlandse samenleving, zag hij in december 1963 in, dat meer openbaarheid niet per definitie leidde tot integratie. Hij hoopte daarom nu maar dat het gordijn weer neer zou gaan. De antecedentenkwestie wees uit dat dit op korte termijn onwaarschijnlijk was.

Dat bracht de BVD-leiding tot een bespiegeling op de herkomst van die negatieve grondhouding. Sinninghe Damsté zag de oorzaak in het feit dat de BVD in tegenstelling tot de inlichtingendiensten 'binnenslands' werkte en daarom 'veelvuldig en intensief' contact had met het publiek, 'met als gevolg meer kans op publieke aandacht en kritiek'. Dat die kritiek zo fel was, had een culturele oorzaak, volgens het diensthoofd: in de commentaren op de veiligheidsdienst werd 'de aversie uitgeleefd' die 'vooral in ons land' bestond tegen 'in het verborgen werkende inlichtingendiensten'. 'De B.V.D., zo voelt men het, grijpt in in de Nederlandse samenleving', concludeerde Sinninghe Damsté in een brief van 10 augustus 1964 aan Toxopeus.¹⁷⁵

Dat maakte die kritiek misschien verklaarbaar, maar voor de BVD-leiding nog niet licht verteerbaar. Tijdens de ochtendoverleggen bliezen de afdelingshoofden op welhaast therapeutische basis stoom af over de groeiende stroom krantenartikelen in de pers, waarin 'voor de zoveelste keer de indruk werd gewekt' dat de BVD was betrokken bij een incident, ook al was dat niet het geval.¹⁷⁶ 'Zoals altijd met dit soort zaken' kreeg de dienst 'een veeg uit de pan', ook al had hij 'er absoluut niets mee te maken'.¹⁷⁷ Veel BVD'ers raakten teleurgesteld over het onbegrip en negativisme in die buitenwereld ten aanzien van de eigen dienst.¹⁷⁸ Kuipers moest begin 1965 vaststellen dat 'niet alleen bij de buitenwacht, doch ook intern' de gedachte terrein begon te winnen 'dat wij eigenlijk wat overbodig raken of anders gezegd, uit de hoofdstroom zijn geraakt'.¹⁷⁹

Damsté vond echter dat aan die ophef niet al te veel waarde moest worden gehecht. De BVD werkte nu eenmaal in het geheim en was daarom bij het publiek onbekend, en omdat onbekend onbemind maakte, zat er niets anders op dan die kritiek maar gelaten te accepteren en ondertussen door te werken. 'De hon-den blaffen, maar de karavaan trekt verder', werd zijn gevleugelde uitspraak.¹⁸⁰

Een aanvaardende, maar mondige samenleving

'Aanvallen op de BVD zouden altijd wel gedaan worden' en zijn dienst had dan ook 'niet de illusie populair te worden', had Sinninghe Damsté in maart 1964 tegen de politiekorpsen gezegd, maar het was wel nodig dat 'zoveel vertrouwen bij het publiek werd verkregen' dat 'op medewerking bij de vervulling van zijn taak' kon worden gerekend.¹⁸¹ Met andere woorden, het gevaar van alle ophef was volgens Sinninghe Damsté een afnemende mededeelzaamheid van burgers. Hij nam de proef op de som en vroeg in het voorjaar van 1965 het hoofd van Afdeling E, wiens medewerkers het vaakst direct contact hadden met Nederlandse burgers, hoe het met de medewerking van die burgers zat. Deze had een enquête uitgevoerd onder de onderzoekingsambtenaren van Afdeling E IX, die ongeveer 10.000 onderzoeken per jaar verrichtten en Afdeling E XIII, de volg- en observatieploegen. Hieruit rees een interessant beeld dat werd opgenomen in de het Panoramaverslag van oktober 1965, de halfjaarlijkse rapportage waarin de BVD verantwoording aflegde over de werkzaamheden aan de minister van Binnenlandse Zaken.

In het algemeen hadden de BVD-medewerkers die zich tot burgers richtten, nu de ontspanning in de Koude Oorlog was opgetreden, wel meer uit te leggen, aangezien burgers 'in tijden van grote politieke spanningen meer bereidheid tot medewerking' aan de dag legden 'dan in rustige tijden'. 'De onderdrukking van de Hongaarse opstand, waarbij nog kwam het grote aantal vluchtelingen dat ons land binnenstroomde, heeft de publieke opinie zeer geschokt', schreef Afdeling E. 'Dergelijke indrukken' waren evenwel 'van voorbijgaande aard': zodra 'het directe oorlogsgevaar geweken' was, nam 'de belangstelling voor de werkzaamheden van de veiligheidsdienst weer geleidelijk af'. In die zin werkte de co-existentiepolitiek van Chroesjtsjov 'niet in het voordeel van het onderzoeksapparaat'.¹⁸²

Maar de negatieve publieke aandacht leidde niet tot minder medewerking onder de bevolking. De 'tegen de BVD gerichte activiteiten als persacties, de verklaring van de Nederlands Hervormde predikanten te Amsterdam, de zogenaamde telefoonkwestie en het vwo-rapport bleken slechts in een enkel geval van invloed te zijn op de bereidheid van geïnterviewden om medewerking te verlenen'.¹⁸³ De houding van het publiek was 'veel gemakkelijker en aanvaardender dan bijvoorbeeld tien jaar geleden', koppelde het hoofd van Afdeling E op 18 augustus 1965 terug op verzoek van Andries Kuipers. Ook de volg- en observatieploegen van E XIII, die evengoed afhankelijk waren van behulpzame Ne-

derlanders voor bijvoorbeeld steunadressen of observatieposten, gaven te kennen dat 'men meer begrip voor de noodzaak van een dienst als de BVD had' en 'accepteerde dat wij de hulp van de burger daarbij nodig hebben'.¹⁸⁴ In intellectuele kringen 'vroeg men zich meer dan voorheen af wat er met de inlichtingen werd gedaan', maar 'over het geheel genomen bezien' had de aandacht 'niet gewerkt in het nadeel van de BVD'. Sommige persartikelen hadden 'een direct gunstige invloed op de publieke opinie' en waar dat niet zo was, wisten de onderzoekingsambtenaren in hun gesprekken met 'informanten' de heersende 'misverstanden of vooroordelen recht te zetten'.¹⁸⁵

Dit verbaasde de BVD-leiding ook, die daarom op zoek ging naar een verklaring. Zij concludeerde, terugkijkend, dat er voorheen 'te voorzichtig gewerkt' werd. De 'compartimentering binnen de dienst was zo ver doorgevoerd' dat de 'onderzoekingsambtenaren dikwijls met uiterst geringe kennis omtrent de achtergrond van een in te stellen onderzoek het publiek tegemoet moesten treden'. Daardoor ontstond bij de ondervraagden 'wrevel en achterdocht' jegens de onderzoekingsambtenaar 'en diens vaag aandoende bedoelingen'.¹⁸⁶ Door alle aandacht voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst in pers en parlement was de dienst bij steeds meer mensen bekend en konden BVD'ers dus ook gemakkelijker zeggen dat zij voor die dienst werkten. 'Het meer openlijk als BVD-ambtenaar optreden geeft duidelijk een betere response dan de vroeger gehanteerde – vaak nogal vage – cover-verhalen', zei het hoofd van Afdeling E.¹⁸⁷ In de ogen van de ambtenaren van Afdeling E had het daarbij geholpen dat de dienst het 'inmiddels bij het publiek in Den Haag welbekende gebouw' had betrokken, dat het 'BVD-legitimatiebewijs' was ingevoerd en dat het BVD-nummer in de telefoongids van Den Haag werd vermeld. Ook gaf de dienst steeds meer cursussen en lezingen en was het contact met de pers verbeterd. Over het geheel genomen nam 'de buitenwacht' daardoor 'thans een niet onwelwillend standpunt in'.¹⁸⁸

Nu was dit beeld gebaseerd op de BVD-contacten met 'een naar algemene maatstaven als gezagsgetrouw te bestempelen doorsnee'.¹⁸⁹ In andere segmenten van de samenleving stond de BVD er beduidend minder goed op. Met name de mensen die het object waren, of dachten te zijn, van activiteiten van de veiligheidsdienst, streden tegen het bestaansrecht van de veiligheidsdienst. Naast de 'gezagsgetrouwe' strata van de Nederlandse samenleving komen daarom in deze paragraaf ook enkele opvattingen aan bod van 'niet-gezagsgetrouwe' Nederlanders en enkele klagers.

In kringen waar de veiligheidsdienst het meest actief was, namelijk in de CPN en haar mantelorganisaties, keurden de meeste mensen het bestaan van de veiligheidsdienst categorisch af. De Communistische Partij droeg dat, bij monde van bijvoorbeeld Marcus Bakker in de Tweede Kamer, ook stelselmatig uit. Op 21 oktober 1964 had CPN-Tweede Kamerlid Henk Hoekstra nog eens onderstreept dat hij de BVD 'als een onverbeterlijke instelling' beschouwde, 'waarvan eigenlijk alleen maar de opheffing kon worden geëist'.¹⁹⁰ Deze af-

wijzing was ideologisch gemotiveerd, misschien ook propagandistisch en partijpolitiek, maar gezien de vele individuele ervaringen met BVD-medewerkers, agenten en informanten moeten vele communisten ook een persoonlijke hekel hebben ontwikkeld jegens de BVD. Enkele voorbeelden laten zien hoe die persoonlijke ervaringen, of verhalen uit de nabije omgeving, van invloed waren op de manier waarop in deze kringen werd aangekeken tegen de veiligheidsdienst.

Neem het verhaal van Anthoon Johan Koejemans, de voormalige hoofdredacteur van *De Waarheid*, die na een conflict met partijleider Paul de Groot zijn Eerste Kamerzetel moest opgeven en in 1955 zijn lidmaatschap van de CPN had opgezegd. Hij publiceerde in 1961 zijn autobiografie en schreef daarin onder meer over zijn ervaring met de Binnenlandse Veiligheidsdienst.¹⁹¹ Tijdens de Hongaarse Opstand van 1956 kwam een man zijn winkel binnen, die zei: 'De regering dacht, dat het nu wel een goede tijd was om Paul de Groot een hak te zetten.' Of Koejemans de vuile was over De Groot eens buiten wilde hangen in een publicatie. Koejemans weigerde dit, waarop de BVD'er zou hebben gezegd dat dit de carrière van zijn aanstaande schoonzoon kon schaden. Koejemans wees 'de spion' daarna de deur. Toen niet veel later dezelfde man aan de telefoon hing om zijn verzoek nog eens te herhalen, gooide Koejemans de hoorn op de haak. Naderhand kwam een 'jonge, intelligente' BVD'er langs, die zich verontschuldigde voor zijn collega: 'het zijn soms zulke sufferds bij onze dienst', en het veel subtieler aanpakte. Hij kwam steeds vaker terug en beloofde Koejemans alle vrijheid om zijn memoires te schrijven. De BVD zou zelfs een typiste ter beschikking stellen. 'Je voelde je in het web van een spin, die bezig was draadje na draadje om je heen te wikkelen, tot je muurvast zou zitten', beschreef Koejemans. Hij schreef dat het 'vliegje ontsnapte voordat het kon worden leeggezogen', maar de BVD gaf 'zo gauw niet op'. Zo kwam hij aan de weet dat de BVD ook bij collega-boekhandelaren navraag had gedaan naar wat hij deed, met wie hij omging en of hij nog partijmensen ontmoette. 'Al met al een griezelige toestand', vond Koejemans.¹⁹²

Ook in het politieke en persoonlijke leven van Marcus Bakker speelde de veiligheidsdienst een grote rol. Niet alleen bracht hij stelselmatig de klachten van CPN-leden die banen waren misgelopen of anderszins het slachtoffer waren van BVD-activiteiten, onder de aandacht, maar hij klaagde ook geregeld over het afluisteren van partijbijeenkomsten. In 1963 schoot hij Vondeling persoonlijk aan in de wandelgangen van de Kamer, aangezien hij moeilijk in gesprek kon gaan met een commissie die 'indirect betrokken was bij de BVD, die tot taak had hemzelf en andere communisten te bespioneren'. Bakker deed Vondeling daarbij 'enkele bijzonderheden' uit de doeken over 'de wijze waarop vergaderingen van hen waren afgeluisterd', bijvoorbeeld door 'apparaturen in de naast gelegen percelen aan te brengen', die de CPN-partijleden bij ontdekking verwijderden.¹⁹³ Daarnaast bekende Bakker in zijn in 1983 uitgebrachte autobiografie¹⁹⁴ dat hij wist dat enkele mensen in zijn directe omgeving door de BVD waren benaderd. Tegen zijn zwager, Jan Warmerdam, zou een BVD-medewerker hebben gezegd

dat een hoge belastingaanslag die hem boven het hoofd hing, kwijtgescholden zou worden als hij de BVD gegevens verschafte. Zelfs zijn vrouw, Simone de Wit, zou zijn dwarsgezet door de veiligheidsdienst.¹⁹⁵

Meer van dit soort terugblikken verschenen vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen het mogelijk werd om je eigen BVD-dossier op te vragen. Journalist en voormalig trotskist Igor Cornelissen verwerkte de BVD-gegevens bijvoorbeeld in zijn memoires¹⁹⁶ en reflecteerde daarin op het waarheidsgehalte en de teneur van de BVD-rapporten over zijn persoon. Hij vroeg zich bijvoorbeeld af waarom indrukken als ‘sympathiek’ en ‘slordig’ in de rapporten over hem werden opgenomen.¹⁹⁷ Cornelissen wilde bovendien weten waarom zijn trotskistische achtergrond reden was om hem een baan bij het ANP te weigeren: ‘Wat hadden ze eigenlijk in hun hoofd? Dat ik berichten een “marxistische strekking” zou geven, of dat ik de nieuwslezer zou neerslaan en door de microfoon “Leve de revolutie” zou roepen?’¹⁹⁸ Recentelijk publiceerde ook activist en voormalig provo Roel van Duijn zijn herinneringen op basis van zijn BVD-dossier.¹⁹⁹

Een laatste voorbeeld van uitgesproken en eloquente afkeer van de veiligheidsdienst is te vinden in de memoires van Gerard Geelhoed, die in 1958 uit de CPN stapte en twee jaar later net als Koejemans naar eigen zeggen benaderd werd.²⁰⁰ Na zijn 400 pagina’s tellend dossier gelezen te hebben, concludeerde Geelhoed:

Al die verhalen, rapporten en rapportjes, veelal door ongeletterde koddebeieren en hun informanten opgetekend, al die kwaadaardigheid die in niet aflattende betaalde ijver werd geboekstaafd, de naakte haat die je tegemoet komt uit de allerprimitiefste bladzijden – heden ten dage demoniseren genoemd – had maar één doel: vast te stellen dat hier de duivelse vijand-van-buiten stond, zat, werkte, ageerde, sprak, schreef, organiseerde, woedde.²⁰¹

Een tweede maatschappelijk segment dat al even weinig juichte voor de BVD, werd gevormd door de klagers: burgers die de Vaste Kamercommissie schreven omdat zij vermoedden benadeeld te zijn door de activiteiten van de veiligheidsdienst. Ter illustratie volgen een aantal veelzeggende voorbeelden. Lijkend op Koejemans’ en Gerard Geelhoeds verhalen was de klacht van Joop van Santen, een CPN’er die eveneens in 1955 uit de partij stapte na onmin met het partijbestuur. Ook hij werd benaderd, al werd hem specifiek gevraagd om de BVD op de hoogte te brengen van de internationale contacten van de CPN. Van Santen was hier niet van gediend en verzocht de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Teun Struycken om met rust gelaten te worden, opdat hij ‘in vrije zelfstandigheid zijn gedrag kon bepalen’. Omdat hij enkele jaren later weer benaderd werd, nu met de dreiging dat de carrière van een vriend van hem gevaar zou lopen als hij niet meewerkte, en omdat zijn dochter (volgens Van Santen) door toedoen van de BVD ontslagen was, liep hij met zijn verhaal naar *Vrij Ne-*

derland-journalist Igor Cornelissen.²⁰² Hij zou ook nog voor de Vaste Kamercommissie verschijnen en zijn herinneringen te boek stellen in *De Nieuwe Stem*, wat weer veel pers aandacht genereerde.²⁰³

Soms waren klachten geen klachten maar algemene oproepen, zoals het verzoek aan Toxopeus om deze 'roddelclub' op te heffen, deze 'smet en stinkende zweer van onze democratie te verwijderen' en deze 'Augiasstal te reinigen'.²⁰⁴ Iets constructiever was een klacht van de hulporganisatie *Amnesty International*, die op basis van een aantal voorvallen in 1965 vermoedde dat de BVD zich voor deze hulpverleningsorganisatie interesseerde. Om te voorkomen dat de veiligheidsdienst zich 'een vertekend beeld' vormde, 'door onvolledige informatie en misschien een dosis vooroordeel', nodigde de secretaris-penningmeester van *Amnesty* de veiligheidsdienst uit om eens te komen praten.²⁰⁵

Ten slotte lieten de klachten zien, ingebeeld of niet, dat de BVD ook een grote impact kon hebben op de individuele leefwereld van burgers. Neem de klacht van een in Den Haag wonende dienstambtenaar, die in de loop van 1965 was gaan vermoeden dat 'zijn gangen werden nagegaan door de Binnenlandse Veiligheidsdienst'. Dat vond hij op zichzelf 'niet zo erg, daar hij niets te verbergen had', maar omdat hij op het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werkte, ontstond zijns inziens 'een onhoudbare situatie, die tot ontslag moest leiden'. Enkele 'chefs en collega's waren reeds ondervraagd' en zijn diensttas was doorzocht. 'Erger' en 'pijnlijker' was nog dat 'de kantoren in den lande' waar de ambtenaar 'als controleur werd heengezonden eveneens werden ingelicht'. Naar de reden van de BVD-bemoeienis kon hij alleen maar raden: hij was 'overtuigd rooms-katholiek' en 'derhalve geen communist' en had 'evenmin sympathieën in deze richting'. Van Nieuwenburg:

Wel heb ik het vermoeden, dat de aankoop van een gramfoonplaat [sic] bij de Vroom en Dreesman, Den Haag, waarop liederen van de russische revolutie [sic] ten gehore worden gebracht door koren van Radio Moskou en het Rode Leger, (bij welke aankoop mijn naam en adres werden genoteerd, hetgeen niet gebruikelijk is) de eerste aanleiding tot dit onderzoek is.²⁰⁶

Toen de staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk Cees Egas navraag deed bij de leidinggevende van de brievenschrijver, kwam hij te weten dat de persoon in kwestie 'vaak depressieve buien' had en bekend was 'dat in zijn familie krankzinnigheid' voorkwam. Desondanks vroeg Egas aan de minister van Binnenlandse Zaken om de man tenminste gerust te stellen door BVD-bemoeienis uit te sluiten.²⁰⁷

Sinninghe Damsté liet zich erop voorstaan hoe weinig van de gerezen bezwaren echt te wijten waren aan misstappen van de dienst. Klachten bestonden 'voor een groot deel uit een trieste optocht van geestelijk gestoorde'²⁰⁸ en 'paranoïde gevallen'.²⁰⁹ Hoe langer hoe meer begon Sinninghe Damsté zich af te vragen of de BVD op al die 'vage klachten en beweringen' die niet 'gepreciseerd wa-

ren en zonder dat duidelijk werd op welke gronden de klacht berustte', moest ingaan. Was het werkelijk de bedoeling dat zijn dienst 'steeds in het geweer kwam zodra maar iemand iets aan te merken had'?²¹⁰

Dat communisten en klagers een weinig rooskleurig beeld hadden van de veiligheidsdienst, hoeft niet te verbazen. Zij waren het niet eens met het dominante vijandbeeld, vooral omdat zij aan de ontvangende kant van de BVD-aandacht verkeerden, en plaatsten vraagtekens bij de werkwijze en legitimiteit van de veiligheidsdienst. Niettemin schetsen de vaak fel verwoorde bezwaren een boeiend beeld van opvattingen die óók onlosmakelijk verbonden zijn met het bestaan van de veiligheidsdienst. Dergelijke opvattingen waren dan ook niet voorbehouden aan de jaren zestig. Het grote verschil was nu echter dat de bezwaren tegen de veiligheidsdienst ook werden overgenomen door politieke en maatschappelijke spelers buiten de *usual suspects* van communisten en klagers.

Omdat Sinninghe Damsté de klachten net als de journalistieke en parlementaire bemoeienissen beschouwde als onterechte aantijgingen die moesten worden afgedaan en afleidden van het echte werk, zag hij over het hoofd dat ze een uitdrukking waren van een steeds mondiger wordende samenleving. De enquête onder de onderzoekingsambtenaren van E IX had weliswaar uitgewezen dat de bevolking zich 'aanvaardend' en coöperatief opstelde, maar uit de voorbeelden in publicaties en ingezonden brieven sprak ook een groeiende onverdraagzaamheid ten opzichte van de dienst. Burgers vonden het niet meer vanzelfsprekend dat de veiligheidsdienst in de samenleving actief was en klommen met een grotere regelmaat in de pen.²¹¹ Zij zagen namelijk, mede door de toegevoegde publiciteit rondom de dienst, steeds vaker de onzichtbare hand van de BVD in onrecht dat hun ten deel viel. Ook klaagden burgers sinds de telefoonkwestie vaker over de 'klikjes' die zij hoorden als zij telefoneerden.²¹² Parallel hieraan werd de maatschappij mondiger en wantrouwiger tegenover het overheidsgezag. Zo klopten burgers niet langer netjes aan bij hun fractievoorzitters als zij een klacht hadden over de veiligheidsdienst, maar vonden zij, zoals de CPN al bijna twee decennia deed, steeds vaker een journalist bereid hun klacht direct in de openbaarheid te brengen.²¹³

De Vaste Kamercommissie kijkt nauwlettender mee

Een meer concreet gevolg van de maatschappelijke veranderingen was dat de BVD te maken kreeg met een actievere Kamercommissie. Deze veranderde namelijk in de loop van de jaren zestig van een klachtencommissie en een podium dat de BVD-opvattingen over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit bevestigde, in een lastige vragensteller. Die functieverandering kondigde zich al in 1960 aan, nadat de BVD enkele keren in het nieuws was geweest. Dat leidde bij de fractievoorzitters tot een gedachtewisseling over het functioneren van de parlementaire controle. Voorzitter Jaap Burger vond klachten een prima instrument om de rechtsstatelijkheid van het BVD-optreden mee te bepalen. Dat

dit aantal klein was, vormde 'het beste bewijs dat de dienst het werk behoorlijk deed', vond Vondeling. Dat was vvd-fractievoorzitter Pieter Oud met hem eens. kvp-fractievoorzitter Carl Romme vroeg zich echter af of het aantal keren dat geklaagd werd, wel een goede graadmeter was. Wie garandeerde hem dat iedere burger de commissie wist te vinden? In plaats van 'passief' te wachten op nieuwe klachten, wilde Romme 'wel eens weten wat er in zo'n dossier stond'. Hij stelde daarom voor met de commissie 'bij de BVD gaan kijken hoe men daar te werk ging'.

Burger vond dat een slecht idee. Tweede Kamerleden gingen toch ook niet bij de PTT kijken, vroeg hij retorisch. En bovendien, waar 'bleef de verantwoordelijkheid van de minister' als de Kamer daar op bezoek ging? Werd daarmee niet het principe verlaten dat het parlement de minister in principe vertrouwde?²¹⁴ Hoewel Burger daarmee misschien het staatsrechtelijke gelijk aan zijn zijde had, raakte zijn passieve taakopvatting ten aanzien van de commissie in de jaren zestig uit de tijd. Een steeds wantrouwiger wordende maatschappij vroeg om een actievere opstelling van het parlement. Naar verluidt was er op dit punt zelfs in Burgers eigen partij een 'anti-Burger groep' ontstaan, aangevoerd door Tweede Kamerlid Huub Franssen.²¹⁵

Ook de BVD-leiding bleef door de jaren heen zoeken naar een gepaste invulling van de bijeenkomsten met de Vaste Kamercommissie. Eindhoven hield de regie graag in eigen hand en bereidde de minister grondig voor. Het leek er soms op dat Eindhoven vooral indruk wilde maken op de fractievoorzitters. Zo zou hij in 1960 'aan de hand van een kaart van Duitsland de dreiging van de vijandelijke inlichtingendiensten in Oost-Duitsland demonstreren', een 'radio-oproep' laten horen en als derde 'programmapunt' zou 'het infra-rood' worden gedemonstreerd, mogelijk om heimelijke correspondentie te laten zien. Dit was 'altijd een succesnummer'.²¹⁶

Sinninghe Damsté, die het belang van de Kamercommissie hoog inschatte, ging echter over tot een nieuwe invulling. Omdat de fractievoorzitters volgens Sinninghe Damsté 'hoegenaamd geen begrip van het reilen en zeilen van de dienst' hadden, wilde hij om te beginnen vaker vergaderen.²¹⁷ Daarnaast wilde het diensthoofd een breder scala aan onderwerpen bespreken. Soms was een succesvolle contra-inlichtingenoperatie 'een goede gelegenheid om de Kamercommissie weer eens uit te nodigen',²¹⁸ en op andere momenten ging het over een vraagstuk dat in de pers was gekomen. Daarbij nam hij minder dan Eindhoven de regie in handen. Hij wachtte af wat de vragen van de fractievoorzitters waren en liet regelmatig een afdelingshoofd een inleiding geven. Eind 1963 kwam Kuipers bijvoorbeeld vertellen over de praktijk van draai- en opbouwagenten.²¹⁹

De frisse wind die door de commissie waaide, was de BVD welkom. Sinninghe Damsté koppelde na een van zijn eerste ontmoetingen met Anne Vondeling aan het Auroragezelschap terug dat de nieuwe sociaaldemocratische commissievoorzitter 'bepaald niet op een kwalijke manier' geïnteresseerd was.

Hij toonde begrip voor de 'eigenaardigheden van onze arbeid' en had 'open oog voor objectiviteit en de soms moeilijke werkwijze van de dienst',²²⁰ maar schuwde de moeilijke vragen niet. Vondeling stelde voor het Koninklijk Besluit van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten openbaar te maken, maar zag daar in overleg met Damsté vanaf vanwege het 'te verwachten eindeloze geharrewar in pers en parlement over het wat en hoe van staatsgevaarlijk'.²²¹ Wel wilde hij in december 1963 weten 'hoe het Koninklijk Besluit in de dienst was neergeslagen', anders gezegd: hoe de taken vertaald waren in organisatie en werkwijze.²²² In de talloze klachten die Vondeling over de BVD binnenkreeg en moest behandelen, vond hij dat de dienst 'boven verwachting goed uit de bus kwam'. In de nasleep van de Praagse coup was 'veel te wild en ongenueanceerd gewerkt', wist hij, maar in zijn tijd als voorzitter van de Vaste Kamercommissie van de BVD kon hij geen 'grote fouten' ontdekken. In Vondeling had de BVD dus een medestander, die van mening was dat 'in deze tijd' een 'aparte, gespecialiseerde organisatie' als de BVD 'niet gemist' kon worden, al zei hij in zijn in 1968 gepubliceerde memoires dat de dienst door de dooi in de Koude Oorlog 'wel kon worden ingekrompen'.²²³

De verjonging van de Kamercommissie 'kwam het peil van de commissie zeer ten goede', oordeelde de BVD-leiding. Op 14 februari 1964 deelde Sinninghe Damsté de afdelingshoofden verheugd mee dat de zitting met de Kamercommissie van de dag ervoor 'een goede ronde' was geweest en dat 'deze keer eindelijk eens niet alleen over het individu was gesproken'. Ook de staatsveiligheid en het optreden van lagere overheden waren gespreksonderwerpen die niet geschuwd werden. De commissie meende 'zich niet uitsluitend op eng gebaande paden te moeten voortbewegen' en daarin zag Damsté 'een aanzienlijke mogelijkheid tot positieverbetering'.²²⁴

Toch was die verhoogde activiteit van de Kamercommissie niet alleen maar goed nieuws voor de BVD. Door de ophef over het telefoongheim en het rapport van de Antecedentencommissie waren de BVD én de Kamercommissie uit de schaduw gehaald. Vondeling kon zich daarom achter de schermen nog zo begripvol opstellen, in de openbaarheid moest hij de Vaste Kamercommissie geloofwaardigheid bezorgen.

In de eerste plaats maakte hij meer reclame voor de Vaste Kamercommissie, waarmee hij ook de schijnwerpers op de dienst zette. Op televisie, in de Kamer, maar ook in persoonlijke brieven riep hij burgers op om hun klachten ten aanzien van de veiligheidsdienst bij hem kenbaar te maken.²²⁵ Zo stuurde Vondeling, nadat de PSP'er Bruggeman het boek van Koejemans in de Tweede Kamer had genoemd,²²⁶ de auteur op 31 oktober een brief en vroeg hem om meer bijzonderheden over de klachten die hij 'vanaf pagina 195' in zijn boek *Van ja tot amen* over de BVD had vermeld. De Kamercommissie keek namelijk verder dan 'specifiek tot haar gerichte klachten', schreef Vondeling nadrukkelijk.²²⁷ Koejemans antwoordde een week later dat hij volledig was geweest en hem 'niets kon mededelen dat enige nadere houvast gaf'. Wel vroeg Koejemans, die inmiddels

actief was in de kerkelijke vredesbeweging en regelmatig de DDR bezocht, waarom de BVD 'allerlei bemoeienis had' met een 'kleine delegatie van Hervormde predikanten' die een reis naar Tsjechoslowakije maakten. Koejemans vroeg daarom of Vondeling zijn 'voelhorens ook in deze richting' eens kon 'uitstrekken'.²²⁸

Ten tweede draaide Vondeling achter de schermen de duimschroeven aan en verscherpte hij zijn bemoeienissen met de legitimiteit van de dienst. Hij wilde de Kamercommissie zelf meer bevoegdheden toeschuiven. Zo pleitte hij voor het recht op inzage in staatsgeheime BVD-documenten.²²⁹ Ook wilde hij voortaan openbaar gaan rapporteren over de afgedane klachten én zwengelde hij de discussie aan over een uitbreiding van de controle van louter de BVD naar de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire inlichtingendiensten.²³⁰ Ook vroeg Vondeling of het niet tijd werd om de geheimhoudingsplicht van het hoofd van de veiligheidsdienst tegenover de minister van Binnenlandse Zaken, dus zijn plicht tot bronbescherming, op te heffen. Die geheimhoudingsplicht maakte het namelijk mogelijk dat het diensthoofd over een bepaalde operatie of andere uitvoeringskwestie móest zwijgen tegenover de minister, die zonder de inhoud van die kwestie te kennen wel verantwoordelijk was en dit beleid in het parlement moest verdedigen. Was dat niet staatsrechtelijk onhoudbaar?²³¹

Daar bovenop bepleitte Vondeling een wettelijke basis voor de telefoonregeling en verzocht in juni 1964 het kabinet-Marijnen te kijken naar de antecedentenprocedures in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Canada, waar de rechtszekerheid beter gewaarborgd was.²³² In reactie daarop, en op de aanhoudende publieke onrust over de antecedentenonderzoeken, parkeerde Toxopeus de kwestie in een zware staatsrechtelijke commissie. Deze commissie-Herwaarden zou er jarenlang onderzoek naar doen.²³³ Hieruit vloeiende uiteindelijk de *Beschikking Antecedentenonderzoeken* uit voort (op aandringen van Sinnighe Damsté 'in zeer elastische formuleringen'), die de mogelijkheid van beroep inlaste en de overheid verplichtte om de sollicitant te informeren over het BVD-onderzoek. De politiek verwachtte desondanks 'van de hele regeling in de praktijk niet veel'.²³⁴

Ten slotte liet Vondeling niet na in de Kamer verslag te doen van zijn controlerende arbeid. In de loop van zijn loopbaan als commissievoorzitter werd hij in de openbaarheid steeds kritischer. Dat deed Vondeling vermoedelijk om te benadrukken dat de Kamercommissie wel degelijk onafhankelijk en kritisch met de minister meekeek. In de ophef rondom het rapport van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers was namelijk de suggestie gewekt dat dit onmogelijk was. Immers noch de minister noch de Kamercommissie had de mogelijkheid zich op basis van andere dan de door de BVD verstrekte informatie een beeld te vormen. Het Auroragezelschap merkte op dat Toxopeus en Vondeling kritischer optraden in het openbaar, omdat zij zochten naar 'een mogelijkheid zich te kunnen ontdoen van het stigma dat zij ondanks alles afhankelijk zijn van de door de BVD verstrekte inlichtingen zonder mogelijkheid van zelfstandig verifiëren'.²³⁵

Dat deed Vondeling niet alleen met het oog op de legitimiteit van de veiligheidsdienst. Ook partijpolitieke overwegingen speelden een rol, zo vertrouwde Vondeling Andries Kuipers eens toe. Hij wilde op het vlak van veiligheid en burgerrechten niet links worden ingehaald door de PSP, noch de steun verliezen van de linkervleugel van zijn eigen partij.²³⁶ Als gevolg hiervan ging de BVD in de openbaarheid steeds vaker over de tong. De dienst verloor de regie daarover, zodat Toxopeus vaker 'met gesloten ogen het kruispunt moest oversteken'. Het Auroragezelschap haalde opgelucht adem als er eens een keer géén belangstelling werd getoond voor de dienst.²³⁷

PvdA-fractievoorzitter Joop den Uyl, die in 1967 het stokje van Vondeling overnam, ging verder waar zijn voorganger gebleven was. Hij breidde de commissie uit met een zesde fractievoorzitter, namelijk Hans van Mierlo van d'66, die 'dan ook zijn handen maar vuil moest maken', vond Toxopeus,²³⁸ en doopte het gezelschap om tot Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Dat betekende dat de Kamer zich nu ook ging bezighouden met de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire diensten. Voor de BVD betekende dit dat er bijvoorbeeld gediscussieerd werd over de (gebrekkige) samenwerking met de inlichtingendienst.²³⁹ Ook besloot Den Uyl om vanaf 1967 een openbaar verslag uit te brengen over de controlewerkzaamheden van de commissie. Bovendien werden niet alleen meer klachten in behandeling genomen die aan de commissie waren gericht, ook meldingen in de pers konden aanleiding zijn voor een onderzoek van de commissie. Den Uyl overwoog nog of klagers, getuigen en deskundigen onder ede gehoord moesten kunnen worden.²⁴⁰

De gevolgen hiervan waren niet dat de Vaste Kamercommissie zich nu met iedere operatie ging bemoeien, maar wel dat de parlementaire bemoeienissen met de veiligheidsdienst zich verbreedden en verdiepten. Den Uyl en Van Mierlo vonden bijvoorbeeld dat de intensieve operationele aandacht voor de CPN wel verminderd kon worden. En Den Uyl vond het belangrijkste externe inlichtingenproduct, het maandoverzicht, te weinig een neerslag van de BVD-activiteiten als geheel en vroeg de dienst om het onder handen te nemen.²⁴¹ Zelfs de BVD-definitie van 'extremistische stromingen' moest op last van Den Uyl worden herzien.²⁴² Waar Einthoven de Vaste Kamercommissie nog als een legitieme podium kon gebruiken, moesten zijn opvolgers kortom veel intensiever van gedachten wisselen met de fractievoorzitters over de bestaande dreigingspercepties, organisatiestructuur, werkwijze en legitimiteit.

DE LEGITIMITEIT BETWIJFELD, 1965-1968

De intensivering van het parlementaire toezicht ging tussen 1965 en 1968 gepaard met een vanuit de samenleving groeiende kritiek op de BVD. Voorheen werd die kritiek vooral uitgeleefd in pers en parlement, maar in de tweede helft van de jaren zestig werd de BVD ook op straat object van agitatie – een ontwik-

keling die samenhang met met het ontstaan van de links-radicalen protestbeweging in de jaren zestig en die zich ook in andere westerse landen voordeed. Deze beweging, met splintergroeperingen afkomstig uit de antimilitaristische, anarchistische, links-socialistische en trotskistische stromingen, betwistte de bestaande politieke structuren en maakte de publieke ruimte tot onderdeel van de actierepertoires om hun denkbeelden uit te dragen.²⁴³ Omdat de politie nog niet gewend was aan deze ordeverstorende manifestaties en zij bovendien vreesde dat onder hen communisten waren die 'een burgeroorlogachtige situatie' wilden veroorzaken,²⁴⁴ trad zij in het algemeen hard op. Daardoor mondde de publieke manifestaties regelmatig uit in een gewelddadig treffen.²⁴⁵ In die broeierige en nerveuze sfeer werd ook de veiligheidsdienst, per slot van rekening een verlengstuk van de heersende macht, object van protest.²⁴⁶

'Affaires' rond de veiligheidsdienst, 1965-1966

In 1965 deden zich twee incidenten voor waarbij de BVD betrokken werd. De eerste diende zich aan op Prinsjesdag 21 september 1965. In die dagen werd veel geprotesteerd tegen het huwelijk tussen prinses Beatrix en Claus von Amsberg, ook in Den Haag. Aan het Lange Voorhout, langs de route die de Gouden Koets reed, stond A.W.J. Remmerswaal opgesteld, een medewerker van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en zelfverklaard 'monarchaal denker', en zeker 'geen Republikein'. Op een bord dat hij van huis had meegenomen, had Remmerswaal geschreven 'Claus: geen Prins der Nederlanden'. Toen de koninklijke stoet passeerde, bleek volgens ooggetuigen dat de prinses het bord gezien had, waarna haar gezicht betrok. Daarop nam een agent van de Haagse politie Remmerswaal mee naar het bureau. De dienstdoende agent die het proces-verbaal opstelde, zei intimiderend tegen Remmerswaal dat hij 'op de zwarte lijst van de BVD stond'. Maar hij hoefde daar 'geen angst over te hebben', voegde de agent eraan toe, 'want alle mensen die naar Oost-Europa trokken voor vakantie of voor zaken, kwamen ook voor op die lijst'.²⁴⁷ Daarop zocht Remmerswaal de publiciteit.²⁴⁸

De Kamer vroeg zich vervolgens verontwaardigd af hoe zo'n keurige man 'op een lijst van de BVD terecht kon komen', waarna de minister van Binnenlandse Zaken in het in april 1965 aangetreden kabinet-Cals, Jan Smallenbroek, op 21 februari van het jaar erop de kwestie kon afdoen als 'misverstand'. De dienstdoende politieman had wel gezegd dat het mogelijk was dat agenten van de Politie Inlichtingendienst zouden komen om een gesprek met hem te voeren, maar een zwarte lijst bestond niet en was nooit genoemd.²⁴⁹ Hierop spuiden de CPN en de PSP hun gal. PvdA-Kamerlid Johan Scheps greep de affaire aan om minister Smallenbroek erop te wijzen dat de 'uit algemene ongerechtigheid geboren' Binnenlandse Veiligheidsdienst 'langs de afgrond van de moraal wandelde'. De dienst 'moest leren zich te bewegen in een wereld, die innerlijk zeker wist dat de BVD er democratisch gezien eigenlijk niet zou moeten zijn'.²⁵⁰

Een tweede incident deed zich voor op 22 oktober 1965, toen een Haagse groenteboer met *De Telegraaf*-redactie contact had gezocht omdat hij tussen de oude kranten die hij gebruikte voor zijn winkel een BVD-document had gevonden.²⁵¹ Het stuk, waarin zou hebben gestaan dat de BVD ook onder een nieuwe wettelijke regeling af luisterapparatuur zou moeten kunnen plaatsen, was daar terechtgekomen nadat het tussen de oude kranten van een Justitie-ambtenaar was geraakt, wiens vrouw de oude kranten gewoontegetrouw naar de groenteboer bracht.²⁵² De Vaste Kamercommissie, die nu werd voorgezeten door KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer, omdat Vondeling minister van Financiën was geworden, werd bijeengeroepen en de Rijksrecherche stelde een onderzoek in naar 'het lek'. Politiek gezien zou 'een BVD-debat' hoe langer hoe meer onafwendbaar zijn en het was de vraag of de PvdA dat wilde.²⁵³ In de pers kreeg de BVD er opnieuw van langs. Volgens *De Tijd* kwam de dienst, 'die uiteraard nooit in het nieuws wilde komen, er weer eens op een zodanige manier in, dat de bevolking zich collectief op de dijen kan slaan van plezier over zoveel oer-Nederlandse onnozelheid'.²⁵⁴

Het deed er niet toe dat de BVD in geen van de 'affaires' de hand had gehad. In de maatschappij was zo'n kritisch discours ontstaan dat alleen al de suggestie van betrokkenheid een stortvloed van commentaren veroorzaakte. In die context moest minister Smallenbroek in november de begrotingsdebatten voor zijn departement met de Kamer gaan voeren. Dat baarde de dienstleiding zorgen en dus togen Sinninghe Damsté en Kuipers naar de secretaris-generaal om hem te vragen of Smallenbroek tijdens de begrotingsbehandeling van 16 november een verklaring over de BVD kon afleggen. Zij hadden ook al een titel bedacht: 'Een geheime dienst moet geheim blijven'. Misschien kon Smallenbroek daarbij ook naar de Kamercommissie verwijzen als 'het orgaan voor bredere informatie'.²⁵⁵ Sinninghe Damsté veroorloofde zich die suggestie omdat Smallenbroek 'bijzonder veel begrip en waardering' had getoond voor het veiligheidswerk, maar tegelijkertijd niet te veel 'in detail wilde weten'. Nu was echter het moment aanbroken om het tij te keren.²⁵⁶ Smallenbroek was het daarmee eens en hij zegde toe de gewenste woorden uit te spreken.²⁵⁷

Tijdens het debat van 16 november 1965 ging het echter vooral over de affaires die het nieuws hadden beheerst. Smallenbroek schoot in de verdediging. Hij had begrip voor de weerstand, die zijns inziens voortkwam uit 'onze spreekwoordelijke nuchterheid': het Nederlandse volk 'hield nu eenmaal niet van geheime zaken en nog minder van geheimzinnigdoenerij'. Maar voor de bescherming 'van onze vrijheid, staat en burgers' was een apparaat als de BVD nu eenmaal noodzakelijk. Bovendien werkten er bij die dienst volgens Smallenbroek mensen 'die wisten wat recht en vrijheid betekenden voor onze democratie'. Verschillende BVD'ers hadden in 'bezettingstijd hun leven voor de democratie ingezet en mede uit dankbaarheid voor het terugkrijgen van de democratie verrichten zij deze lang niet altijd gemakkelijke arbeid'. De dienst hield mede daarom altijd 'in de grootst mogelijke mate rekening met de rechten en vrij-

heden van de Nederlandse staatsburgers', juist omdat zij hadden ondervonden hoe waardevol die democratie was. De BVD had volgens de minister altijd aangetoond 'de veiligheidsdienst van een democratisch land te zijn'.²⁵⁸

Dit soort geruststellende woorden, het democratische karakter van de BVD benadrukkend, was aan een groot deel van de nieuwe protestbeweging niet besteed. Hier ontstond dan ook structurele kritiek op de Binnenlandse Veiligheidsdienst, vooral onder enkele anarchistische en revolutionaire groepjes, die in deze periode in Amsterdam en de Zaanstreek ontstonden. In april 1965 bracht de anarchist Rob Stolk bijvoorbeeld eenmalig het tijdschrift *Barst* uit in een oplage van 300 stuks.²⁵⁹ Daarin verklaarde Stolk: 'Wij zijn tegen de gevestigde orde en zullen niets nalaten om deze omver te werpen.' Een eerste stap daartoe was de ontmaskering van de BVD. Stolk schreef hoe duizend medewerkers van die dienst – het waren er ongeveer zeshonderd²⁶⁰ – onder namen als 'Jansen, De Vries, Pietersen en Bakker' in gesprek gingen met 'buren en collega's, chefs en vrienden' om dan te vragen 'wie je vriend of collega nu eigenlijk was'. Dat deden ze 'in cafés en restaurants, hotellobby's en auto's, stationswachtkamers en (zeer zelden) thuis'. Zonder dat te weten, kwamen deze tipgevers 'met nummer en foto op lichtgele of -groene dossierkaarten te staan, met een kwalificatie als zeer betrouwbaar, twijfelachtig of onzeker'. *Barst* pleitte ervoor niet langer mee te werken. En om burgers van deze kwalijke praktijken bewust te maken werd in het tijdschrift een lijst van nummerplaten afgedrukt waarvan Stolk dacht dat die van BVD-auto's waren.²⁶¹

Een van Stolks contacten in de antiautoritaire beweging was Roel van Duijn, die in Amsterdam het gezicht zou worden van de provobeweging. Provo was eveneens ontsproten aan de anarchistische beweging, maar had het idee van een anarchistische samenleving verlaten om in plaats daarvan op ludieke manieren 'de gevestigde maatschappij eens grondig te provoceren'. Van Duijn kondigde weliswaar aan een 'bomaanslag onder BVD-gebouwen' te plegen en 'bomrecepten' opnieuw uit te geven, maar zijn activiteiten beperkten zich in de praktijk tot ontregelende publieke manifestaties, zoals de befaamde *happenings* en, 'los van elk politiek oogmerk' zoals de BVD opmerkte, het gebruik van 'kraaienpoten' tegen 'welvaartssymbool nummer 1, de auto, die de leefbaarheid bedreigde'.²⁶²

Qua BVD-kritiek ontwikkelde provo zich tot de maatschappelijke pendant van de PSP. Van *Barst* nam provo de praktijk over van het publiceren van kentekenplaten van vermoede politie- of BVD-medewerkers in de maandelijkse zogenoemde 'warnings'. Maar daar bleef het niet bij. Namens Provo Den Haag wist C.A. Schuckink Kool in juni 1967 in een open brief aan het parlement te melden dat aanhangers van de beweging een BVD'er hadden ontmaskerd, nadat iemand die actief was in de provobeweging, 'gechanteerd' zou zijn met zijn drugsgebruik.²⁶³ Schuckink Kool zond zelfs foto's mee van ontmoetingen tussen de twee in de Hema in Den Haag. Provo Den Haag verklaarde 'verschoond te willen blijven van overheidsspionage van dergelijk laag allooi'. Dit was politiek be-

derf, vond provo. Daarom presenteerde Schuckink Kool het 'Witte BVD-scholenplan'. BVD'ers zouden 'tot vredesambassadeurs herschoold' moeten worden om ontwikkelingshulp te verlenen in 'landen die zij voorheen als gevaarlijk' beschouwden. Alle ex-BVD'ers zou 'een witte gleufhoed' verstrekt worden en het BVD-gebouw aan de Kennedylaan werd een 'witte BVD-school'.²⁶⁴

Dit soort plaagstootjes waren misschien hinderlijk voor de BVD, omdat ze het operationele optreden bemoeilijkten, maar belangrijker was de vraag of hierachter een dreiging schuilging die tot het taakgebied van de BVD behoorde. In het algemeen ging het hier om anarchisme, dat was dus extremisme, maar tegelijkertijd beschouwde de BVD de provo's als een verzameling van 'apolitieke groepjes' die opereerden 'in het randgebied van wat normaliter tot de extremistische stromingen gerekend kon worden'. Ze bewogen zich tussen 'politiek activisme' en 'straatschenderij'.²⁶⁵ Tegelijkertijd bedienden deze jongeren zich van 'illegale methoden van strijd'.²⁶⁶ De BVD beschouwde provo als exponent van een bredere radicalisering onder de jeugd,²⁶⁷ en omdat de dienst in 1965 merkte dat 'Roeland H.G. van Duijn een steeds fellere anti-maatschappelijke houding aannam',²⁶⁸ vond de BVD het nodig om over het fenomeen provo en de persoon Van Duijn gegevens te verzamelen.²⁶⁹ Toch keek de BVD slechts met een schuin oog. Volgens de dienst dreven deze groepjes op 'allerlei negatieve en door de leden weinig doordachte onlustgevoelens' en niet zozeer op 'gefundeerde politieke overwegingen'. En omdat de CPN en haar mantelorganisaties ook afzijdig bleven, onder meer om de 'legale status van de CPN niet in de waagschaal te stellen',²⁷⁰ zag de dienst dit niet als een belangrijk taakgebied. In hoofdzaak was het een ordeprobleem dat op het bord van de Amsterdamse politie lag.²⁷¹ Wel was het fenomeen volgens de BVD 'hardnekkiger' dan verwacht, mede omdat 'vele oudere politici in het PSP-milieu' hun sympathie uitten.²⁷²

Reputatieschade en de noodzaak van public relations, 1966-1968

De vaderlandse pers was voor de dienstleiding in 1966 een grotere bedreiging. Op 4 maart ging de BVD weer eens flink door de mangel, ditmaal in het VARA-televisieprogramma *Bij nader inzien*. Daarin werd 'zeer negatieve kritiek' op de BVD geuit. De BVD zou de 'overigens fatsoenlijke minister onjuist' inlichten, een opmerking die geënt was op Smallenbroeks Kamerbrief over de kwestie-Remmerswaal die juist was ingestuurd.²⁷³ Er moest maar eens 'paal en perk worden gesteld' aan de BVD-werkzaamheden. Misschien was het zelfs tijd voor een 'parlementair onderzoek'.

Opnieuw vroeg het Auroragezelschap zich af waar dit vandaan kwam. Enkele afdelingshoofden wezen erop dat de BVD 'niet de enige aangevallene' was en dat 'het nozem- en provoprobleem' er misschien mee te maken had. Sinninghe Damsté wilde hoe dan ook 'de image' van de BVD weer eens opvijzelen. Maar Kuipers zag niet zo gauw hoe. Het 'centrale probleem' was in zijn ogen dat de BVD 'een geheime dienst was' en dat in Nederland 'de harde journalistiek' was

opgekomen, die ook 'het meest geheime' in de openbaarheid wilde brengen.²⁷⁴ Het 'leven van een veiligheidsdienst' speelde zich nu eenmaal 'voor een deel in de obscuriteit af en dat zou altijd een gevoel van onbehagen blijven opwekken', meende hij. Momenteel was de BVD 'de algemene zondebok, en dat terwijl de BVD het liefst "in een sfeer van rust en stilte" werkte'.²⁷⁵

Toch was Kuipers het met Sinninghe Damsté eens dat er iets moest gebeuren. Maar waar Damsté vooral bang was dat Afdeling E minder medewerking van burgers zou krijgen, vreesde Kuipers vooral voor de begroting. Als de dienst er niet in zou slagen om 'het beeld wat men in de publieke opinie over de dienst heeft te verbeteren', dan kon dit weleens 'zijn weerslag krijgen in politieke kringen' met als 'schadelijk gevolg' de 'drang om de middelen die de dienst ter beschikking werden gesteld, te beperken'. De dienstleiding trof twee maatregelen: zij stelde de 'Werkgroep image' in, samengesteld uit enkele afdelingshoofden en 'enkele jongeren' van hun eigen afdelingen. Zij namen het onderwerp 'in studie'.²⁷⁶ In november bracht de werkgroep rapport uit,²⁷⁷ met als belangrijkste conclusie dat er 'te veel clandestiniteit' om de dienst hing. Meer voorlichting over het werk was noodzakelijk.²⁷⁸ Ondertussen had het hoofd van Afdeling B zijn collega's een boekentip gegeven om op basis daarvan eens na te denken over public relations: 'Reputatiebehartiging' van M.J. Kingma.²⁷⁹

In september kreeg de BVD ongevraagd een vergelijkbaar advies van de commissaris van de Koningin van Zuid-Holland, Jan Klaasesz. In zijn brief gaf hij op twee punten feedback. Het eerste betrof het maandoverzicht, dat qua vorm 'veel te uitvoerig was' en daarom 'veelal ongelezen zou blijven' en qua inhoud hechtte de dienst 'te veel waarde aan het geharrewar – internationaal en nationaal – in de communistische wereld'. Klaasesz' tweede punt was de recente BVD-kritiek. Klaasesz vroeg zich af of de veiligheidsdienst het 'licht niet teveel onder de korenmaat zette': zou de dienst niet wat opener moeten zijn tegenover de buitenwereld? Hij deed 'de gewaagde suggestie' om eens wat meer aan public relations te doen. Zijn gedachte was dat de BVD enige 'populaire beschouwingen' zou schrijven, bijvoorbeeld voor burgers die achter het IJzeren Gordijn reisden. Hij begreep dat de dienst lang niet alles prijs kon geven, maar heus niet 'alle door de BVD verschaft informatie dienden gerubriceerd te worden'. Met meer openheid zou de BVD 'zeer aan achting en begrip winnen', schreef Klaasesz, en dat moest ook wel: zelfs 'in loyale kringen had men vaak een verkeerd beeld' van de veiligheidsdienst.²⁸⁰

Intussen werd het maatschappelijke onbegrip steeds groter. Op 11 maart 1967 kwam de veiligheidsdienst voor het eerst zeer uitgebreid op televisie, als onderwerp van het televisieprogramma *Speciale berichtgeving*, samengesteld door verslaggever Leo Kool. In het eerste shot stond Kool voor het BVD-gebouw en noemde de dienst 'op z'n zachtst gezegd een tamelijk omstreden instelling'. Was de rechtszekerheid wel gewaarborgd, de controle wel geregeld en met welke normen werkte de BVD eigenlijk? Was 'iedereen die vond, dat deze maatschappij verbeterd kon worden staatsgevaarlijk'?²⁸¹ Tegenover de kritische Kool

kwam ook Jaap Burger aan het woord, die, zo merkte ook het Auroragezelschap tevreden op, 'duidelijk positief was ten aanzien van de dienst'.²⁸² Tegen 'de democraten die zich afvroegen of wij nou bezig waren de democratie te vermoorden' zei Burger dan ook dat 'de democratie zich onbevreesd moest weten te verweren tegen al die krachten van totalitarisme, racisme en minderheidsterreur'. Natuurlijk heiligde 'het doel nooit de middelen', maar er kwamen doorgaans maar 'weinig klachten' binnen toen hij voorzitter van de Kamercommissie was. De aantijging dat de BVD Remmerswaal de mond snoerde, vond hij 'belachelijk'. Die Kamercommissie functioneerde goed, vond Burger: zij had een 'groot politiek gewicht' doordat de fractievoorzitters erin zaten. Het nadeel was dat 'deze mensen overbelast' waren. In de rest van de uitzending ging Kool in op acht door hem onderzochte klachten, waaronder die van hoogleraar slavistiek Karel van het Reve, zoon van de communistische journalist Gerard J.M. van het Reve.²⁸³

De reacties op de uitzending varieerden. Sinnighe Damsté sprak op maandagochtend 13 maart 'qua opzet van een slecht programma'. Andries Kuipers, die voorafgaand met Kool gesproken had,²⁸⁴ vond daarentegen dat de klachten die Kool had behandeld, wel aantoonde dat de dienst 'meer gevoel zou moeten opbrengen voor het maatschappelijk verband' waarin hij opereerde. Binnenkort moest de BVD-leiding maar weer eens aandacht schenken aan het rapport van de 'image-commissie'.²⁸⁵ In de Tweede Kamer stelden de PvdA en de PSP vragen,²⁸⁶ die naar de Vaste Kamercommissie werden verwezen. De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken in het centrumrechtse kabinet-De Jong, Henk Beernink (CHU), vroeg Kool in april om alle gegevens ter beschikking te stellen, zodat de Kamercommissie onderzoek kon doen.²⁸⁷ In het eerste openbare verslag maakte de Kamercommissie de resultaten van het onderzoek naar de acht klachten bekend.²⁸⁸ Toen in april bekend werd dat de klachten van Kool onderzocht werden, interviewde *De Volkskrant* Kool uitvoerig, onder de kop 'Bijna een staat in de staat'. Daarin ging hij nog eens in op de klachten en motiveerde daarbij waarom hij de uitzending gemaakt had: hij vond 'dat je instanties als de BVD, eigenlijk voortdurend moet herijken, opnieuw bekijken op hun betekenis, voortdurend nagaan of hun reden van bestaan ook nu nog een geldige reden is'.²⁸⁹

In oktober 1967 liepen pers en parlement opnieuw te hoop tegen de veiligheidsdienst, nu naar aanleiding van de 'Leidse Universiteit-affaire', aangezwengeld door nota bene Anne Vondelings zoon Adam. Hij zat in het bestuur van de Leidse Studentenraad en gaf in augustus 1967 voorlichting aan eerstejaarsstudenten in een kamer waar ook een van de dossierkasten stond. Een ambtenaar van het Bureau Inschrijvingen van de Leidse universiteit kwam iets nazoecken en vertelde Vondeling 'dat het voor de BVD was'. De BVD interesseerde zich voor inschrijvingen en studieresultaten.²⁹⁰ Dit bleek al 'sinds jaar en dag gebruik'.²⁹¹ Adam Vondeling sprak hierover met zijn vriend Rob van Harrewijn, redacteur bij het *Leids Universiteitsblad*. Hij schreef onder de titel 'Wilt u de BVD als studiepatroon?' een aanklacht tegen deze vorm van 'spioneren, of lie-

ver gezegd klikken' en vond het 'een veeg teken voor het politieke klimaat' dat dit gewoon was. Hoorde dit niet thuis 'in een systeem met weinig persoonlijke vrijheid'? In een 'gezonde democratie' moest het toch 'mogelijk zijn dat burgers niet het gevoel hebben dat zij voortdurend bespioneerd kunnen worden'? Maar de BVD had andere belangen, suggereerde Harrewijn. De dienst was geboren uit de noodzaak tot zuivering na de oorlog, 'en toen dat niet meer nodig was, is men doorgegaan onder dekking van de bekende Amerikaanse communistenangst'. 'De inlichtingendiensten lijken op een motor die eenmaal aan het draaien gebracht, nu uit zichzelf maar doordraaien, typisch de gewoonte van een ambtelijke instelling', concludeerde hij – een verwijt dat leek op de vrees voor paddenstoelgroei, zoals Welter die in de jaren 1949-1952 geventileerd had. Harrewijn voegde daar evenwel de conclusie aan toe dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'nu een anachronisme geworden' was.²⁹² Het stukje bracht een ongekende stortvloed aan publiciteit en politieke ophef teweeg.

De houding 'de honden blaffen, maar de karavaan trekt verder' was niet langer een passend antwoord op de ophef, enerzijds omdat de commotie dit keer groter dan ooit was en anderzijds omdat Sinninghe Damsté op 16 september 1967 was opgevolgd door Andries Kuipers. Kuipers was als student in de Tweede Wereldoorlog terechtgekomen bij de groep-Albrecht en had sindsdien voor de veiligheidsdienst gewerkt.²⁹³ Hij zag het als een strategische noodzaak om een goed figuur te slaan bij de maatschappelijke en politieke buitenwacht met het oog op de begroting, zoals hij in juni 1966 had gezegd, en daarom was hij meer dan Sinninghe Damsté bereid om in te gaan op de bezwaren van die omgeving. Hans van Mierlo juichte dat toe: tijdens het afscheid van Sinninghe Damsté in de Lairessezaal op het Binnenhof had hij Kuipers toevertrouwd dat de BVD 'meer aan publiciteit moest doen'.²⁹⁴

De universiteitsaffaire werd Kuipers' lakmoesproef. Aanvankelijk probeerde hij de zaak achter de schermen op te lossen in een gesprek met de rector-magnificus.²⁹⁵ Toen dat niet lukte en de publicatie in het universiteitsblad eraan kwam, overwoog Kuipers nog even een publicatieverbod, maar dat werd hem ontraden.²⁹⁶ Toen de kwestie werd opgepikt door de geschreven pers en door de radio, schreef Kuipers een brief aan alle rectoren in Nederland.²⁹⁷ Ook liet hij de onderzoekingsambtenaren van E IX aan de universiteiten toelichting geven op het werk van de veiligheidsdienst.²⁹⁸ Bij afwezigheid van minister Beernink besloot Kuipers op 16 oktober zelf de publiciteit te zoeken door onder een grote groep journalisten een persbericht over de kwestie in omloop te brengen.²⁹⁹ Igor Cornelissen, die het stuk las, schreef in *Vrij Nederland* dat dit 'niet zo'n best debuut' van Kuipers was. Kuipers dacht volgens Cornelissen 'de ballon deskundig door te prikken'³⁰⁰ met de mededeling dat het ging 'om normale studiegegevens' over 'iemand die gesolliciteerd had naar een vertrouwensfunctie bij de overheid'. De betrokkene was daar bovendien van op de hoogte, schreef Kuipers in zijn verklaring, die werd aangehaald in een aantal dagbladen.³⁰¹ Deze persverklaring, waarvoor premier De Jong Kuipers op 25 oktober op de vin-

gers tikte,³⁰² genereerde alleen nog maar meer publicitaire aandacht. Maar verzoeken om interviews van radio, televisie en geschreven pers hield Kuipers af, omdat de Vaste Kamercommissie op 24 oktober 1967 over de kwestie zou vergaderen.³⁰³

Tijdens die bijeenkomst stelden vooral Den Uyl en Van Mierlo zich kritisch op. Zij vuurden talloze vragen af op Kuipers en Beernink. Hoewel bij Den Uyl 'nog steeds de gedachte leefde' dat de BVD 'de antecedentenonderzoeken op een excessieve wijze verrichtte', vond Kuipers Van Mierlo 'toch zeker constructief' in deze kwestie. Omdat de fractievoorzitters 'zich zo vergaand met de details gingen bezighouden', moest Kuipers naar de Kennedylaan om een aantal antwoorden op te halen. Tussen tien en half twaalf 's avonds ging de 'uitvoerige discussie' weer door. Op basis daarvan zou Den Uyl de Kamer informeren.³⁰⁴ De dag daarop vergaderde Kuipers met Beernink over de kwestie.³⁰⁵ Op 30 oktober kwamen de fractievoorzitters opnieuw bijeen in een 'wat moeilijke sfeer', veroorzaakt door 'het nogal kritische optreden van Den Uyl', om de formuleringen in het verslag te bespreken. Kuipers vond dat de dienst 'er niet slecht uitkwam', temeer omdat hij voorkomen had dat 'gedetailleerde cijfers omtrent naslagen' gepubliceerd zouden worden.³⁰⁶

De kwestie verdween langzaam uit de publiciteit,³⁰⁷ maar de 'image' van de BVD had opnieuw schade opgelopen, aangezien de dienst was afgeschilderd als een machtswellusteling die zelfs de universiteit 'tot jachtgebied' had gemaakt.³⁰⁸ Opnieuw lag de vraag voor hoe de relatie met de buitenwereld verbeterd kon worden, met andere woorden, hoe het imago kon worden opgepoetst. En hoewel Kuipers 'niet verzot was op het modebegrip image',³⁰⁹ wilde hij wel proberen om het beeld dat het publiek over de BVD had, te verbeteren.³¹⁰ In de eerste plaats wilde Kuipers de relatie met de politie weer onder de loep nemen, gezien het feit dat een behoorlijk aantal van de meldingen in de pers de Politie Inlichtingendiensten betrof.³¹¹ Maar hij stak ook de hand in eigen boezem. Om de perscontacten te optimaliseren, verbeterde Kuipers het contact met de hoofdredacteuren van de grote kranten. Hij wisselde met hen ook van gedachten over het imago van zijn dienst.³¹² Langzaam aan werden tevens de contacten met 'andere publiciteitsmedia' uitgebouwd. Als gevolg hiervan concludeerde Kuipers in april 1968 voorzichtig dat de BVD er in het publieke domein beter voorstond.³¹³

Ten slotte zou hij in november 1968 bovendien het medium televisie gebruiken om de BVD een duidelijker en hopelijk positief gewaardeerd publiek profiel te geven. De televisie ontwikkelde zich tot een belangrijk medium in het transparantie-ideaal van de jaren zestig. De democratie moest hiermee transparant worden. Daardoor werd beeld belangrijker, ook voor politici. Naast kranten en tijdschriften wisten nu ook allerlei actualiteitenprogramma's politieke onderwerpen te agenderen, ook ten aanzien van de veiligheidsdienst. En vice versa kon de televisie gebruikt worden om daadwerkelijk transparantie te betrachten. Tweede Kamerdebatten kwamen steeds vaker op televisie en politici deden hun

verklaringen ook voor de camera. Het feit dat jonge politici als Hans van Mierlo goed overkwamen op televisie, droeg bij aan hun succes.³¹⁴

In defensief én offensief opzicht werd de televisie voor de veiligheidsdienst steeds belangrijker. De BVD was niet alleen regelmatig een item in een actualiteitenrubriek, waarop de dienst weer moest reageren, zoals dat ook het geval was als de dienst ter sprake kwam in de geschreven pers, maar de televisie werd bovendien het medium om de beeldvorming over de BVD zelf vorm te geven. Daarom besloot de dienstleiding, na een enkele keer lijdend voorwerp van aandacht geweest te zijn, nu zelf mee te werken aan het NTS-programma *Inburgeren*. Minister Beernink gaf op 23 oktober zijn 'consent'. Op 16 november kwam de cameraploeg naar het BVD-kantoor om opnames te maken (voor het eerst!),³¹⁵ en nadat Kuipers en een van de afdelingshoofden op 19 november 1968 de gemonteerde uitzending in Bussum hadden bekeken en goedgekeurd,³¹⁶ kwam de uitzending op 20 november op televisie.³¹⁷

Het programma, dat de schijnwerper zette op de contra-inlichtingenwerkzaamheden van de dienst, begon met een James Bond-achtige intro en enkele inleidende woorden van een verslaggever, die in het plantsoentje aan de overkant van de Kennedylaan stond opgesteld, zodat over zijn schouder het BVD-kantoor te zien was. Het hoofd van Afdeling K, een direct onder Kuipers ressorterende afdeling, onder andere belast met externe betrekkingen,³¹⁸ legde uit dat de BVD spionage 'als een wetenschappelijk bedrijf' beschouwde. Het ging namelijk niet alleen om militaire en diplomatieke geheimen: spionage richtte zich tegenwoordig ook op technologisch, economisch en wetenschappelijk gebied. Volgens een recente Britse schatting had de Sovjet-Unie zo'n tien-duizend agenten in het Westen. Uit de verschillende recente spionagegevallen uit binnen- en buitenland die daaruit voortvloeiden, kon er geen misverstand over bestaan: spionage was alleszins een groot en reëel gevaar. Oud-minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus bevestigde dat een dienst als de BVD daarom onmisbaar was. Daarna besprak het afdelingshoofd de motieven van spionnen ('ideologische binding, avonturenzin, ijdelheid') en werkwijze van de communistische diensten, en toonde aan de camera zelfs een geheime bergplaats in een blocnote die de hele tijd al voor de verslaggever op het bureau had gelegen. Tot slot werd Kuipers nog tien minuten geïnterviewd, waarin hij vooral recente beeldvorming probeerde te corrigeren: de BVD hield geen zwarte lijsten bij en registreerde niet iedere demonstrant of koper van een boekje bij Pegasus, drukte hij de kijker op het hart. De suggestie van een BVD als 'staat in een staat' kwam hem 'wezensvreemd' voor.³¹⁹

De pers reageerde gemengd.³²⁰ In de grote kranten was er weinig aandacht voor en het *Leidsch Dagblad* noemde het 'vriendelijke propaganda' waarin alleen d'66-Kamerlid H.J. Moerkerk 'niet lief wilde zijn voor de BVD'.³²¹ Die had het inderdaad 'allemaal flauwekul' gevonden. De BVD was wat Moerkerk betreft 'volstrekt onaanvaardbaar'.³²² Maar daar was Kuipers inmiddels wel aan gewend. Hij noemde de uitzending de volgende ochtend 'geslaagd'. Toxopeus had

hem verteld dat een groepje Kamerleden de uitzending in het Kamergebouw had zitten bekijken en dat 'daar het oordeel goed was'.³²³ Voor het eerst had de BVD nu werkelijk een publiek gezicht gekregen.

BVD-KRITIEK IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

Behalve met de uitbreiding van de parlementaire controle, liep Nederland qua publieke aandacht voor de veiligheidsdienst in de jaren zestig voorop. Hoewel ook in West-Duitsland al in de jaren vijftig in de Bondsdag gediscussieerd werd over de geheime diensten, werd die discussie in andere westerse landen later, in mindere mate of helemaal niet gevoerd. De volgende – rijk geschakeerde voorbeelden – laten zien dat als er elders wel gediscussieerd werd, dit meestal naar aanleiding van een schandaal gebeurde waarbij de inlichtingen- of veiligheidsdienst van het betreffende land betrokken was.³²⁴

Een vroeg voorbeeld hiervan was de Dreyfusaffaire, een schandaal dat Frankrijk tussen 1894 en 1906 polariseerde. De affaire begon met de onterechte veroordeling van de Joodse kapitein Alfred Dreyfus wegens vermeend landverraad en eindigde in 1906 met zijn rehabilitatie. Terwijl de affaire vooral bekendheid heeft verworven door de politieke, sociale en religieuze spanningen in de Derde Republiek die ermee gemoeid waren, en de fameuze open brief waarin Émile Zola de Franse president Félix Faure van antisemitisme betichtte, stond in zekere zin ook de legitimiteit van de Franse militaire inlichtingendienst ter discussie. De inlichtingendienst had namelijk een sleutelrol vervuld in de verdenking en veroordeling van en het vervalsen van bewijs tegen Dreyfus. Toen dit bekend werd, kwam niet alleen de legitimiteit van de inlichtingendienst, maar van de Republiek als zodanig ter discussie te staan.³²⁵ De Dreyfusaffaire stond overigens aan de basis van een inlichtingencultuur waarin publiek wantrouwen tegenover de geheime diensten de norm werd. In de loop van de twintigste eeuw is in Frankrijk een grootschalig en veelzijdig inlichtingenapparaat tot wasdom gekomen, dat zonder enige parlementaire of maatschappelijke bemoeienis werd bediend door de uitvoerende macht. Pers, parlement en publiek kwamen er niet aan te pas en berustten daarin. Hier kwam pas na 2001 verandering in.³²⁶

Hetzelfde gold voor veel andere westerse landen. Ontstond ergens in de jaren zestig, zeventig of tachtig een discussie over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, dan werd die meestal gesmoord door de consensus over de communistische dreiging. In Noorwegen protesteerde bijvoorbeeld alleen de socialistische partij weleens tegen het gebrek aan publiek toezicht, vooral omdat zijzelf het object was van onderzoek van de Noorse politieke veiligheidsdienst *Politiets Sikkerhetsjeneste*. De meeste Noorse burgers en politici aanvaardden evenwel de doorgaans onuitgesproken aanname dat deze diensten in hun strijd tegen de vijand niet te veel in de weg gelegd moest worden. Een debat over de legitimiteit van de inlichtingengemeenschap ontstond in Noorwegen dan ook pas in de jaren negentig.³²⁷

In Groot-Brittannië kwam de legitimiteit van de diensten wel ter discussie te staan. In 1967 publiceerde de *Daily Express* een artikel waarin de journalist Harold Pincher beweerde dat duizenden telegrammen die Britse burgers naar het buitenland stuurden, regelmatig door veiligheidsinstanties werden bestudeerd, een kwestie die bekend werd onder de naam *D-notice affair*. In de jaren zeventig kwamen nog enkele andere zaken aan het licht, waarbij echter niet specifiek M15 of M16 betrokken waren, maar de geheimhouding van de Britse overheid in het algemeen ter discussie kwam te staan. Het ging dan meer om de vraag of het kabinet in het Lagerhuis onder druk moest worden gezet om informatie te verschaffen over een bepaald incident of dat het beroep op geheimhouding, uiteraard uit naam van nationale veiligheid, volstond.

De politieke reactie op deze aanzetten tot publieke bemoeienis met de geheimen op het gebied van nationale veiligheid, verschilde wezenlijk van Kuipers' accommoderende opstelling. Tijdens de *D-notice affair* ging de *Labour*-regering onder leiding van Harold Wilson in de tegenaanval en klaagde Pincher aan voor het uitlekken van staatsgeheimen, in een poging dergelijke journalistieke aandacht te ontmoedigen. Ook in de jaren zeventig werden de betrokken journalisten vervolgd op grond van de *Official Secrets Act*.³²⁸ Die vervolging kon op korte termijn wel op publieke verontwaardiging rekenen, maar het gevolg op lange termijn was dat journalisten en parlementsleden niet méér druk gingen uitoefenen om meer transparantie rondom het inlichtingen- en veiligheidswerk af te dwingen.³²⁹ De karakteristieke Britse geheimhoudingscultuur bleef daarom lang, nog tot diep in de jaren negentig, intact.³³⁰

In de Verenigde Staten en Canada kon de federale overheid op lang niet zo veel consensus rekenen. In beide landen ontbrandde in de jaren zeventig een felle strijd over de legitimiteit van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten naar aanleiding van misstanden en incidenten waarover bericht werd in de pers. In de Verenigde Staten speelde het Watergateschandaal daar een belangrijke rol in. In 1975, *the year of intelligence*,³³¹ onthulden journalisten bovendien allerlei *covert* inlichtingenoperaties van de CIA en het grootschalige *Counter Intelligence Program* van de FBI tegen wat de BVD zou noemen 'extremistische organisaties' – een groep waartoe de FBI ook politieke opposanten rekende.³³² Het Congres begon in februari een onderzoek onder leiding van afgevaardigde Otis G. Pike en in de Senaat startte senator Frank Church met hoorzittingen om de omvang van deze illegale operaties aan het licht te brengen.³³³ De in Washington ontstane hijgerige sfeer, die volgens het toenmalige hoofd van de CIA William Colby grensde aan hysterie en sensatiezucht,³³⁴ bracht op korte termijn een groeiend wantrouwen teweeg ten opzichte van de uitvoerende macht in het algemeen en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in het bijzonder.³³⁵ Op lange termijn bleven de Amerikaanse Congresleden en journalisten zich evenwel incidenteel bemoeien met hun geheime diensten, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Iran-Contra-affaire van 1987 en de inval in Irak in 2003.³³⁶

In Canada kwamen ten slotte in de loop van de jaren zeventig ook enkele misstanden in de publiciteit. De pers betichtte de *Royal Canadian Mounted Police*, de federale politiemacht die ook politieke inlichtingen inwon en contra-inlichtingenwerk verrichtte, van illegale operaties. Medewerkers van de onder de federale politie ressorterende veiligheidsdienst zouden op eigen houtje besloten hebben om, in reactie op het opkomende separatisme in de provincie Québec, een meer 'proactieve' koers van inlichtingenvergaring te volgen. Daartoe zouden ze meer dan vierhonderd keer illegaal hebben ingebroken, onder meer bij een links persbureau in Montreal. Ook stalen ze ledenlijsten van de separatistische *Parti Québécois* en stichtten ze brand in een café waar militante separatisten zouden afspreken met leden van de Amerikaanse *Black Panther*-beweging.³³⁷

In 1977 werd onder leiding van de rechter David McDonald een onderzoekskommissie ingesteld die drie rapporten in vier jaar publiceerde. Veel van de illegale activiteiten waarover bericht was, bleken na het verhoren van vele betrokkenen op waarheid te berusten. Om de legitimiteit van de veiligheidsdienst te herstellen, pleitte McDonald daarom voor een grootscheepse reorganisatie, een wijziging van het personeelsbeleid, de oprichting van een ministeriële commissie die de veiligheidsdienst strakker zou gaan aansturen en het instellen van een parlementaire controlecommissie.³³⁸

De 'schandalen' die in Nederland in de jaren zestig in het nieuws kwamen, van de afliufteraffaire die uit West-Duitsland kwam overwaaien en het rapport van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers tot de 'affaire-Remmerswaal', verbleekten hierbij. Van grootschalig machtsmisbruik, het chanteren van politici en *dirty tricks* tegen 'bonafide' politieke partijen was, althans voor zover bekend, bij de BVD geen sprake. Het ging, met uitzondering van de anteceden-tenonderzoeken, in Nederland vooral over de *vermeende* excessieve macht van de veiligheidsdienst. Die zette pers en parlement ertoe aan de legitimiteit van de veiligheidsdienst in zijn geheel in twijfel te trekken.

CONCLUSIE

Toen Einthoven in 1961 met pensioen ging, had hij niet kunnen bevroeden dat zijn dienst in de jaren daarop in pers en parlement zo onder vuur zou komen te liggen. De gedachte dat de veiligheidsdienst een bedreiging vormde voor de democratische rechtsstaat, was aan een maatschappelijke opmars bezig, met als gevolg dat het *bon ton* werd om op agressieve wijze de legitimiteit van de veiligheidsdienst te ontkennen. Ook buiten het communistische milieu werd het tamelijk normaal om de BVD als verdediger van 'de bestaande structuur' en de bestrijder van 'ieder non-conformistisch denken' te typeren, zoals PSP-Kamerlid Wiebenga op 27 maart 1968 deed.³³⁹

De belangrijkste verklaring daarvoor was dat nieuwe, maatschappelijke spelers zich met de veiligheidsdienst gingen bemoeien. Die brachten andere opvat-

tingen over vorm en inhoud van de veiligheidsdienst te berde. De veiligheidsdienst raakte op drift in een turbulente maatschappelijke omgeving. Ook al stond zijn voortbestaan niet werkelijk op het spel, met hun aanhoudende en intensieve discussies zetten verschillende maatschappelijke spelers de legitimiteit van de dienst wel onder druk.

De Tweede Kamer deed in 1962 de aftrap, daartoe geïnspireerd door het 'af-luisterschandaal' in West-Duitsland. De discussies bij onze oosterburen riepen de vraag op of ook de Nederlandse veiligheidsdienst burgers mocht af luisteren. Toen bleek dat dat geoorloofd was, vroegen Kamerleden zich af of daarmee de rechtsstaat niet in het geding kwam, wanneer de 'staatsveiligheid' een reden werd om Nederlandse burgers af te luisteren. Kritische vragen kwamen nu ook van andere partijen dan de CPN. De PSP maakte de BVD zelfs tot onderdeel van het partijprogramma en stelde frequent vragen over de dienst.

In 1963 riep dominee Kater Amsterdamse predikanten op om medewerkers van de veiligheidsdienst niet langer te woord te staan. Hij ergerde zich niet alleen aan het lompe optreden van de BVD'ers die hem weleens om gegevens kwamen vragen, maar vond ook dat het biechtgeheim eigenlijk zwaarder woog dan de staatsveiligheid en democratische rechtsorde. In hetzelfde jaar deed zich de meest geprononceerde aanval op de legitimiteit van de veiligheidsdienst voor, en wel van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers. In het rapport over de antecedentenonderzoeken verweten de wetenschappers de veiligheidsdienst gevaarlijk denken op voorhand te elimineren en mee te werken aan een overheid waarbinnen ambtenaren tot 'slaafs conformisme' werden gedwongen. Intussen begonnen ook steeds meer journalisten op kritische toon over de veiligheidsdienst te schrijven, zonder van tevoren met de dienst contact te zoeken. Waar de BVD-leiding voorheen nog wel enige regie kon voeren over welke berichten in de pers zouden komen, voelde de dienstleiding zich nu slachtoffer van een 'pershetze'.

Tussen 1965 en 1968 verplaatste de discussie over de legitimiteit van de veiligheidsdienst van de Tweede Kamer en de krantenkolommen zich naar de Nederlandse straten. De demonstrant Remmerswaal liep naar de pers, nadat hem verteld zou zijn dat hij op een zwarte lijst van de BVD stond. De Haagse groen-teboer die bij toeval een geheim BVD-stuk vond, belde *De Telegraaf* hierover en droeg op die manier ook een steentje bij aan het 'BVD-debat'. Parallel daaraan gingen jongeren uit de anarchistische beweging de Binnenlandse Veiligheidsdienst beschimpen. Het tijdschrift *Barst* publiceerde een kritische geschied-schrijving over de dienst en noteerde kentekens van vermoedelijke BVD-auto's. Provo Den Haag voerde een ludieke actie om BVD'ers om te scholen tot vredes-ambassadeurs. De Nederlandse samenleving had nog nooit zo massaal tegen de veiligheidsdienst te hoop gelopen. Ze was daarmee ook internationaal een voor-loper.

Veel van de kritiek op de dienst mondde – misschien wel omdat zo'n publieke discussie over de legitimiteit van de veiligheidsdienst voor het eerst gevoerd

werd – uit in een categorische verwerping van het bestaansrecht van de veiligheidsdienst. Dat bleek bijvoorbeeld uit de Leidse Universiteit-affaire van 1967, waarbij het feit dat de BVD voor antecedentenonderzoeken hierover ook navraag deed op universiteiten geproblematiseerd werd. In de ogen van het *Leids Universiteitsblad* was de BVD een anachronisme geworden – uit de tijd en dus rijp voor opheffing.

In reactie op de maatschappelijk discussies tussen 1961 en 1968 veranderde de wijze waarop de veiligheidsdienst zich tegenover de buitenwereld opstelde. Het aantreden van Sinninghe Damsté, die voorstander was van meer transparantie, markeerde het begin van die veranderde opstelling, omdat hij geloofde dat een meer open veiligheidsdienst tot grotere maatschappelijke acceptatie zou leiden. Hij verloor dat geloof toen de ‘frontale aanvallen’ op zijn dienst jaar in, jaar uit aanhielden en hoopte dat het gordijn weer neer zou gaan. Damsté vroeg minister Smallenbroek om een voordracht te houden, getiteld ‘De BVD moet geheim blijven’.

Sinninghe Damsté meende dat de karavaan ondanks het geblaf wel verder zou trekken, maar wenste desondanks in te gaan op de gerezen bezwaren en verwijten. Damsté vond dat de meeste bezwaren over de legitimiteit van de dienst gebaseerd waren op misverstanden en onterechte verwijten waren, die met enige uitleg de wereld uit geholpen konden worden. De buitenwereld begreep de BVD niet, vond het diensthoofd, al ging het er langzamerhand op lijken dat die buitenwereld de dienst niet wilde begrijpen. Als de BVD te werk zou gaan zoals de gemiddelde journalist, bitste de dienstleiding na het zoveelste kritische krantenartikel over de dienst, zou het klachten régenen.

De BVD-leiding blies niet alleen intern stoom af over de stortvloed aan verwijten, maar liet ook in de openbaarheid steeds vaker weten dat schelden haar niet koud liet. Tegen Kater zei Kuipers dat zijn woorden hem ‘pijnlijk getroffen’ hadden, om er daarna op te wijzen dat BVD’ers een sterk ethisch besef hadden. Minister Smallenbroek speelde in 1965 ook de persoonlijke kaart. Hij hekelde de beschimping van de veiligheidsdienst, waar mensen werkten die in bezettingstijd hun leven hadden gewaagd voor de democratie en ‘uit dankbaarheid voor het terugkrijgen’ daarvan zich deze moeilijke plicht op de schouders hadden genomen. Vanwege die geschiedenis hadden BVD-medewerkers juist oog voor de rechten en vrijheden van de burger, stelde de minister.

Om de twijfels aan de legitimiteit weg te wuiven, zorgde Sinninghe Damsté ervoor dat minister Smallenbroek en Vondeling in de Kamer expliciet wezen op het bestaan van de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De samenleving oefende, bij monde van de fractievoorzitters in de Tweede Kamer, wel degelijk controle uit en dus had de BVD een legitieme plaats in het democratische bestel, al moesten de fractievoorzitters aanvaankelijk nog aangemoedigd worden om daadwerkelijk bijeen te komen. In feite riep Sinninghe Damsté hiermee zijn eigen oppositie in het leven, want onder Vondeling – en met name toen Den Uyl en Van Mierlo in de commissie kwamen

– werd de Vaste Kamercommissie veel mondiger en kritischer, zowel tijdens de besloten zittingen als in plenaire Kamerdebatten.

Het belangrijkste gevolg van de maatschappelijke discussies was evenwel dat legitimiteit een steeds nadrukkelijker rol ging spelen in de overwegingen van de dienstleiding. Vóór die discussies had de dienst ook al maatregelen getroffen op dit vlak, waaronder de verjaringstabellen voor de lidmaatschappen en abonnementen van extremistische organisaties en publicaties, maar de urgentie nam in de loop van de jaren zestig toe. BVD'ers benadrukten tegenover de politieverbindingen dat het noodzakelijk was om als ambtelijke organisatie 'in te staan voor de eigen mededelingen', door ook de durf te hebben die mededelingen aan het papier toe te vertrouwen. Daarnaast kwam de dienst tot het inzicht dat voorheen 'te voorzichtig gewerkt werd'. Hij zou nu minder geheimzinnig optreden tegenover de politiekorpsen én de burgers wie de dienst om medewerking verzocht. Legitimiteit speelde in 1968 zelfs zo'n grote rol, dat de dienstleiding besloot om mee te werken aan een uitgebreide televisiereportage over de BVD.

Daar lagen geen principiële of verlichte motieven aan ten grondslag. Kuipers vreesde namelijk dat de politiek onder invloed van de aanhoudende kritiek op de dienst zou kunnen gaan denken dat het takenpakket van de BVD inderdaad wel ingekrompen zou kunnen worden, waarmee de begroting op de tocht zou komen te staan. Toen hij in 1967 hoofd van de dienst werd, gaf hij de buitenwereld een grotere plek in de overwegingen van de BVD-leiding – niet in de hoop dat de maatschappij plotseling zou ophouden kritisch te zijn, maar omdat hij vond dat public relations noodzakelijk waren om de veiligheidsdienst ook in tijden van heftige maatschappelijke kritiek te handhaven. Nu de veiligheidsdienst zich meer gelegen liet liggen aan de maatschappelijke opvattingen over legitimiteit, kwamen ook de bestaande dreigingspercepties en organisatiedynamiek ter discussie te staan. In het licht van nieuwe dreigingen, versterkten politici hun greep op de veiligheidsdienst. Waar dat toe leidde, komt aan de orde in hoofdstuk 5.